

Wat is er over van de rode familie?

De bijzondere relatie tussen PvdA en NVV/FNV

Simon Otjes

Inleiding

De PvdA en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en later de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) hebben altijd een ‘bijzondere relatie’ gehad. Thijs Wöltgens, op dat moment voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, omschreef die relatie in 1991 als volgt: ‘[d]e vakbeweging [legt] een bijzondere claim op de stellingname van de PvdA. Er bestaat een verwachtingspatroon dat de PvdA op dezelfde wijze behoort te reageren als de vakbeweging.’¹ In diezelfde periode schreef Cor Inja, destijds lid namens de FNV van de Sociaal-Economische Raad (SER): ‘[e]en centrumlinks kabinet gaat er in de praktijk al te snel vanuit dat het wel goed zit met de vriendschap en dat slechte daden onder vrienden vergeven moeten worden’.² Beiden deden deze uitspraken aan het begin van de jaren negentig, op het moment dat de verhoudingen tussen de PvdA en de FNV een absoluut dieptepunt hadden bereikt. De PvdA steunde – tegen de wil van de FNV – een inperking van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). De uitspraken laten een patroon zien dat de relatie tussen de grootste vakcentrale en de sociaaldemocratische partij decennialang kenmerkte: wederzijdse gespannen verwachtingen ten aanzien van elkaars positie, gebaseerd op een historische en ideologische verwantschap. Door de functionele scheiding tussen de partij en de vakbond kunnen deze verwachtingen lang niet altijd waargemaakt worden, wat heeft geleid tot een aantal grote conflicten.

De historische verwantschap dateert al van het begin van de twintigste eeuw. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de voorloper van de PvdA, en het NVV waren onderdeel van de ‘rode familie’, een netwerk van gelijkgezinde organisaties. Ze deelden het sociaaldemocratische gedachtegoed, hadden de seculiere arbeidersklasse als achterban en aan de top van partij en vakcentrale bestond een grote personele overlap. Ze onderhielden zo een bijzondere relatie, maar sinds de hoogtijdagen van de verzuiling is er veel veranderd: het NVV fuseerde in 1976 met het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de FNV, die formeel niet partijgebonden was maar zich in de praktijk sterk op de PvdA richtte. Sinds de eeuwwisseling is er bovendien een kaper op de kust. De SP, die in 1994 in de Tweede Kamer is gekomen, ontwikkelt zich tot een steeds grotere concurrent van de PvdA, en dat niet alleen in electoraal opzicht: binnen de FNV zouden de tomaten van de SP de rozen van de PvdA verdreven hebben.³

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de relatie tussen enerzijds NVV en FNV en anderzijds de PvdA zich heeft ontwikkeld sinds 1946. Doel is om te onderzoeken wat er is veranderd en wat gelijk is gebleven. Vier aspecten van die verhouding worden belicht: de organisatorische banden, de programmatische overeenkomsten, de personele overlap aan de top en de deels gemeenschappelijke basis.⁴ Het hoofdstuk is chronologisch van opzet en volgt de ontwikkeling van de relatie tussen partij en vakcentrale in vier tijdvakken: de verzuilde periode (van 1946 tot grofweg 1970), de jaren van radicalisering (van ongeveer 1970 tot 1980), de ‘nieuwe zakelijkheid’ van de partij en de vakcentrale (bij benadering van 1980 tot 2000), en tot slot de periode sinds de eeuwwisseling, waarin de SP zich actief binnen de FNV opstelt en uitgroeit tot een rivaal van de PvdA, zowel op electoraal terrein als wat betreft de invloed in de FNV.

Bij de beschrijving van de historische ontwikkeling van de relatie tussen PvdA en NVV/FNV wordt extra aandacht besteed aan vijf in het oog springende conflicten: over de vormgeving van de AOW in de eerste periode; over de loonmaatregelen van het kabinet-Den Uyl in de periode van radicalisering; over de ziektewet tijdens het eerste kabinet-Van Agt (een belangrijk breukpunt tussen de periode van radicalisering en de nieuwe zakelijkheid die daarop volgde); over de WAO tijdens het derde kabinet-Lubbers (het dieptepunt in de relaties in de zakelijke periode); en de aanvaring over de pensioenen (die de nieuwe rol van de SP in de FNV toont). Deze conflicten laten zien hoe de verhoudingen liggen als het er echt op aankomt. Eerst wordt kort de voorgeschiedenis van de relatie tussen partij en vakcentrale geschetst aan de hand van de band tussen de SDAP

en het NVV. In de conclusie van deze bijdrage komt de mate van continuïteit en verandering in de onderlinge relatie expliciet aan de orde.

De verhouding tussen SDAP en NVV (1906-1940)

De geschiedenis van de sociaaldemocratische vakbeweging is nauw verbonden met de sociaaldemocratische partijpolitiek. Het initiatief voor de oprichting van het NVV werd in SDAP-kringen genomen. De bestaande vakbondsfederatie, het syndicalistische Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS), stelde zich onafhankelijk op ten opzichte van politieke partijen. Het richtte zich uitsluitend op de economische strijd met de werkgevers en verwachtte weinig van de politiek. De aanleiding voor de oprichting van het NVV in 1906 was de mislukte algemene werkstaking in 1903 tegen de 'worgwetten' van het kabinet-Kuyper, die overheids personeel verboden had te staken. Het NAS had deze staking georganiseerd, maar SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra steunde haar niet.⁵ De staking liep op een fiasco uit: de publieke opinie keerde zich tegen de stakers.⁶

Na de staking riep Troelstra op tot de vorming van een nieuwe vakbond, 'vrij van revolutionaire slogans'.⁷ Deze 'moderne' vakcentrale moest zich ook richten op het realiseren van sociale wetgeving. Dit was niet de eerste keer dat hij dit idee opperde: in 1902 schreef hij al: '[n]iet meer *in* het NAS, maar daar buiten moet onze vakbeweging op goede grondslag worden georganiseerd. Als vaklui *zelf nu* de koe niet bij de horens pakken, zullen *mij* het doen.'⁸ De SDAP-leiding had een groot belang in de vorming van het NVV. De drijvende kracht achter de oprichting van het NVV was Henri Polak, een van de twaalf oprichters van de SDAP en voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond. Ondanks de gedeelde achtergrond was de verhouding tussen partij en vakcentrale aanvankelijk niet vanzelfsprekend. Het NVV was formeel niet verbonden aan de SDAP, zijn statuten verplichtten de vakcentrale slechts tot de bevordering van rechtvaardige arbeidswetgeving en tot samenwerking met gelijkgezinde organisaties.⁹ In 1913 stelde de eerste NVV'er zich verkiesbaar voor de SDAP.¹⁰ Leiders van de vakcentrale en de partij spraken elkaar informeel in tweewekelijkse ontmoetingen. Tot officiële organisatorische banden kwam het pas in 1928.¹¹ Het NVV en de SDAP stelden een zogeheten Algemene Raad in waarin hun beider besturen en de sociaaldemocratische Kamerfractie hun activiteiten coördineerden en elkaar consulteerden over stakingen, de kandidatenlijst, het programma en mogelijke kabinetsdeelname van de SDAP.¹² In 1937

werd besloten dat de NVV-voorzitter lid mocht zijn van de Tweede Kamerfractie en een ander lid van het dagelijks bestuur van het Verbond lid werd van de Eerste Kamer. Die afspraak werd na de Tweede Wereldoorlog gehandhaafd.¹³

Al met al kan de relatie tussen het NVV en de SDAP als een schoolvoorbeeld van de verzuiling worden gekenschetst: beide waren verweven in een netwerk van ideologisch gelijkgezinde organisaties en aan de top waren zij verstrengeld. Dergelijke hechte relaties kwamen ook elders voor: in de katholieke zuil bestonden zulke nauwe banden tussen partij en vakcentrale.¹⁴

Verzuilde verhoudingen (1945-1970)

Na de Tweede Wereldoorlog waarde de geest van vernieuwing door Nederland. Velen hoopten dat de verzuilde verhoudingen zouden worden doorbroken. De PvdA was een uiting van het streven om progressieven, of zij nu seculier, protestant of katholiek waren, te verenigen in één partij (zie ook de bijdrage van Joop van den Berg aan deze bundel).

Het NVV zat na de bevrijding in het slop. De vakcentrale was vanwege de collaboratie van een aantal bestuurders beoedeld uit de Tweede Wereldoorlog gekomen.¹⁵ Ook de vakbondswereld werd beroerd door de vernieuwingsgeest. Dit uitte zich in de oprichting van een Eenheidsvakcentrale (EVC). In deze niet-verzuilde vakcentrale zouden alle vakbonden zich moeten verenigen.¹⁶ Op de achtergrond speelden leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) een grote rol in de EVC. De katholieke en protestantse vakcentrales hielden vast aan hun zelfstandige voortbestaan, maar de EVC en het NVV voerden verregaande onderhandelingen in 1946.¹⁷ Deze gesprekken liepen mede vanwege de op gang komende Koude Oorlog en het aanzwellende anticommunisme op niets uit.¹⁸ Een terugkeer naar de vooroorlogse verhoudingen wilde het NVV evenmin, 'daar op ons Verbond té veel het cachet werd gedrukt, dat het met één politieke partij verbonden was'.¹⁹ Dit zou met name hoofdarbeiders en overheids personeel kunnen afschrikken. De PvdA hield evenzeer de boot af: innige betrekkingen met het NVV zouden wellicht kiezers uit de middenklasse, zoals middenstanders en kleine boeren, verjagen.²⁰ De PvdA wilde immers uitgroeien tot een volkspartij.²¹ Ook meende zij dat de partij en de vakcentrale onderscheiden taken hadden en dat te sterke organisatorische banden zouden kunnen leiden tot ongewenste vermenging.²² Zowel de PvdA als het NVV wilde de achterban uitbreiden met middengroepen; beide zagen een lossere relatie als een voorwaarde daarvoor.

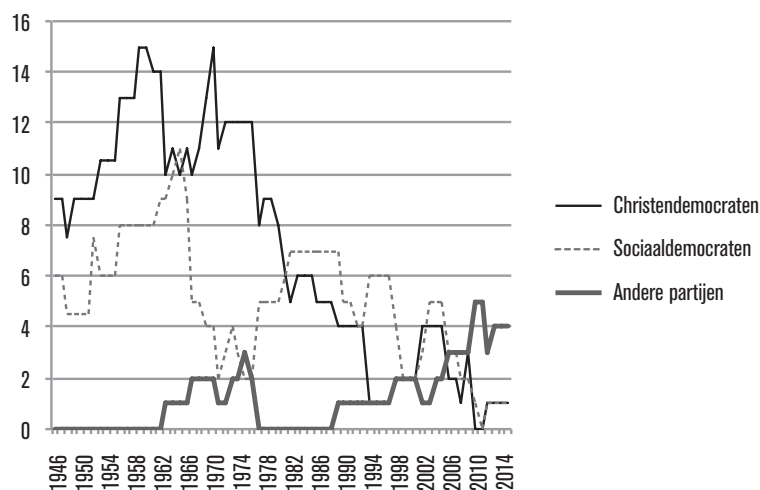
De formele banden van voor de oorlog werden verbroken, maar sterke organisatorische contacten tussen de partij en de vakcentrale bleven bestaan. Het NVV kon nog steeds rekenen op één zetel in de Eerste en de Tweede Kamerfractie van de PvdA.²³ Regelmatig ontmoetten de partijbestuurders, ministers en fractieleden van de PvdA en het NVV-bestuur elkaar.²⁴ Zoals te zien is in tabel 1, waren alle vijf NVV-voorzitters uit de periode 1945-1971 tegelijkertijd voor de PvdA lid van de Eerste of Tweede Kamer. Van 1946 tot 1967 was ongeveer een op de zes PvdA-Kamerleden afkomstig uit het NVV (zie figuur 1). Over de politieke kleur van het NVV kon in die tijd dan ook geen twijfel bestaan: in 1969 stemde 97 procent van de NVV-bestuursleden PvdA. Van hen bekleedde 42 procent een functie in de PvdA.²⁵ Ook aan de basis vielen partij en vakcentrale deels samen: in 1964 stemden vier op de vijf NVV-leden op de PvdA.²⁶ In 1968 was 44 procent van de PvdA-leden lid van het NVV.²⁷ De balans tussen beide organisaties was dus niet in evenwicht: waar de vakcentrale vrijwel volledig gericht was op de partij, bediende de partij een bredere achterban dan de vakcentrale.

Tabel 1. NVV/FNV-voorzitters en hun politieke functies, 1945-2015

Voorzitter	Centrale	Periode	Politieke functie	Periode	Partij
Evert Kupers	NVV	1928-1940 1945-1949	Tweede Kamerlid	1929-1940 1945-1948	SDAP PvdA
Henk Oosterhuis	NVV	1949-1957	Eerste Kamerlid	1946-1960	PvdA
Kees van Wingerden	NVV	1957-1959	Eerste Kamerlid	1956-1968	PvdA
Dirk Roemers	NVV	1959-1965	Tweede Kamerlid	1952-1967	PvdA
André Kloos	NVV	1965-1971	Eerste Kamerlid	1963-1982	PvdA
Harry ter Heide	NVV	1971-1973	-	-	-
Wim Kok	NVV FNV	1973-1976 1976-1986	Tweede Kamerlid Minister Minister-president	1986-1989 1989-1994 1994-2002	PvdA
Hans Pont	FNV	1986-1988	-	-	-
Johan Stekelenburg	FNV	1988-1997	Eerste Kamerlid	1999-2003	PvdA
Lodewijk de Waal	FNV	1997-2005	Lijstduwer Tweede Kamerverkiezingen	2010	PvdA
Agnes Jongerius	FNV	2005-2012	Europarlementariër	2014-	PvdA
Ton Heerts	FNV	2012-	Tweede Kamerlid	2006-2010	PvdA

Bron: Parlementair Documentatie Centrum (PDC)

Figuur 1. Vakbondsleden in de Tweede Kamer, 1946-2015

Aantal Tweede Kamerleden dat werkte voor CNV, KAB, NKV, NVV en FNV voor of tijdens hun Kamerlidmaatschap; uitgesplitst naar sociaaldemocraten (PvdA), christendemocraten (CDA en zijn voorlopers ARP, CHU en KVP), en andere partijen. Voor de vergelijkbaarheid zijn de aantallen Kamerleden voor 1956 met anderhalf vermenigvuldigd (tot dat jaar telde de Tweede Kamer 100 leden). Bron: Parlementair Documentatie Centrum (PDC)

De opbouw van een nieuwe economische ordening was een centrale en gedeelde doelstelling van de PvdA en NVV.²⁸ De partij had die zelf omschreven als een ‘rechtsorde van de arbeid’.²⁹ In het geïnstitutionaliseerde overleg tussen werknemers, werkgevers en regering werkten de PvdA, die vanaf 1946 tot 1958 met de Katholieke Volkspartij (KVP) de spil zou vormen van het landsbestuur, en het NVV als sociale partner samen.³⁰ In 1950 werd de Sociaal-Economische Raad (SER) opgericht om werknemers, werkgeversorganisaties en door de regering benoemde onafhankelijke deskundigen inspraak op het sociaaleconomisch beleid te geven.³¹ Van de zeven SER-leden die het NVV in 1950 had, waren er vier vooraanstaande PvdA’ers.

Het staatspensioen, de Algemene Ouderdomswet (AOW), werd een belangrijk onderdeel van de verzorgingsstaat die de politiek en sociale partners in deze periode samen opbouwden. De vormgeving van de AOW is een goede casus om de relatie tussen de PvdA als regeringspartij en het NVV als sociale partner nader te bezien. Een van de twistpunten bij de invoering van de AOW was of er gekozen moest worden voor een collectief gefinancierd omslagstelsel, of een kapitaaldek-

kingsstelsel gefinancierd uit individuele premies. PvdA-minister van Sociale Zaken Dolf Joekes wilde het tweede. Het NVV daarentegen, onder leiding van zijn secretaris Jan Berger, koos voor de eerste optie: de vakcentrale achtte een premiestelsel niet solidair omdat mensen onder het bestaansminimum de premies maar moeilijk konden opbrengen. PvdA-minister Joekes en het NVV stonden dus tegenover elkaar. Het NVV probeerde de steun van de PvdA voor zijn variant te krijgen, maar tevergeefs: de partij wilde haar minister niet afvallen. De PvdA wenste evenmin vertraging op te lopen, want ze wilde in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1952 goede sier maken met de nieuwe oudedagsvoorziening. Vervolgens zocht het NVV steun bij de protestantse en de katholieke vakcentrale. Deze steunden het voorstel-Berger wel. De vakcentrales kregen de werkgevers aan hun zijde, zodat het voorstel-Joekes niet op een meerderheid in de SER zou kunnen rekenen. Joekes besloot daarop zijn voorstel niet naar de SER te sturen. Na de Kamerverkiezingen van 1952 trad Berger toe tot de Tweede Kamer voor de PvdA en volgde Ko Suurhoff, daarvoor tweede voorzitter van het NVV, Joekes op als minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. De nieuwe minister diende een nieuw wetsvoorstel in dat het voorstel-Berger grotendeels volgde en in 1956 werd aangenomen.³²

Om de uitbouw van de verzorgingsstaat te financieren, hielden de sociale partners vast aan de geleide loonpolitiek.³³ Het NVV was hiervan voorstander omdat langs deze weg ook een evenwichtige inkomensverdeling kon worden bereikt: een geleide loonpolitiek kon een gelijke ontwikkeling van de lonen verzekeren in de verschillende sectoren in de economie.³⁴ Onder werknemers was de steun voor de centrale regie veel kleiner: sinds het midden van de jaren vijftig waren er regelmatig wilde stakingen, dat wil zeggen niet gesteund door de vakcentrales.³⁵ Aan deze stakingen, zoals de ambtenarenstaking in Amsterdam in 1955, namen ook veel NVV'ers deel – tegen de wil van de NVV-leiding.³⁶ Deze stakingen toonden de afstand tussen leden en leiding van de vakcentrale. De CPN stelde zich wel achter deze stakingen op en achter acties tegen de overheidssturing van de lonen.³⁷ Het was de katholieke vakcentrale die voor het eerst openlijk twijfels uitsprak over deze centrale coördinatie.³⁸ Het NVV hield er juist aan vast. Volgens prominente vakbondsman en PvdA-Tweede Kamerlid Stan Poppe ging dit ten koste van de relatie met de achterban: '[i]n de tijd van de geleide loonpolitiek hadden veel vakbondsmensen het gevoel dat werknemersbelangen door de vakbondsleiding ondergeschikt werden gemaakt aan het beleid van de PvdA als regeringspartij'.³⁹ Het beeld ontstond dat 'de Nederlandse vakbonden zich gedroegen als gewillige instrumenten van [de] overheid'.⁴⁰

Zoals de psycholoog Theo Jonkergouw in de titel van zijn proefschrift stelde: vakbondsleiders werden de ‘bondgenoot en steunpilaar’ van en voor het corporatistische systeem, met als doel de legitimiteit van de sociaaleconomische besluitvorming te vergroten.⁴¹ De leiding van de vakbeweging zou volgens hem macro-economische belangen bij het loonoverleg zwaarder laten wegen dan de belangen van specifieke groepen in haar achterban.⁴²

Eind jaren vijftig werd de geleide loonpolitiek de facto losgelaten, alhoewel zij tot het midden van de jaren zestig de jure zou blijven bestaan.⁴³ De beëindiging ervan kwam niet door de druk van de vakcentrales, maar door ongeorganiseerd arbeidersprotest en doordat de economische expansie en de overspannen arbeidsmarkt een dergelijk restrictief beleid praktisch onuitvoerbaar hadden gemaakt.

De ontwikkeling van de geleide loonontwikkeling is cruciaal om de verhoudingen tussen de PvdA, de top van het NVV en zijn achterban te begrijpen. Jarenlang hield het NVV vast aan de geleide loonontwikkeling. Niet omdat al zijn leden dat zouden willen, maar om de gedeelde economische agenda van de PvdA en het NVV mogelijk te maken. Er was dus sprake van een verwijdering tussen een deel van de achterban van het Verbond en de top. Tegelijk lijkt de NVV-aanhang de PvdA electoraal trouw te zijn gebleven. Dat er geen acceptabel politiek alternatief was voor de PvdA, zal hierbij een grote rol gespeeld hebben – de CPN kwam voor velen niet in aanmerking.

Concluderend zien we in de naoorlogse verzuilingsperiode dat alhoewel binnen de ‘rode familie’ de formele banden tussen vakcentrale en partij waren doorgesneden, beide organisaties net als voor de Tweede Wereldoorlog nog altijd een bijzondere relatie met elkaar onderhielden: in personele, programmatische en electorale zin bleven de banden sterk. Bij de opzet van de AOW bleek hoe de vakcentrale in de nieuwe economische ordening nieuwe mogelijkheden kreeg om invloed uit te oefenen. Opvallend is de tegenstelling tussen de gematigde koers van de NVV-top, die gericht was op het steunen van de macro-economische doelen zoals de opbouw van de verzorgingsstaat, en het in de achterban levende sentiment dat de vakcentrale het meer zou moeten opnemen voor de materiële belangen.

Radicalisering (1970-1980)

Vanaf eind jaren zestig radicaliseerde de vakbeweging: het NVV maar ook de katholieke vakcentrale, het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), wijzig-

den hun strategie en inhoudelijke koers.⁴⁴ Deze radicalisering vond plaats in een sterk veranderende maatschappelijke context, waarin bestaande gezagsverhoudingen door een nieuwe generatie werden uitgedaagd. De NVV-top was niet leidend in deze ontwikkeling. De radicalisering bereikte van buitenaf de vakbeweging: aan de ene kant waren er eind jaren zestig wilde stakingen georganiseerd buiten het NVV om; CPN'ers, gewezen EVC'ers en maoïsten van de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (marxisties-leninisties) (KEN-ml) met hun eigen vakbond Arbeidsmacht speelden hierin een belangrijke rol.⁴⁵ De eerste opvallende acties zijn de wilde stakingen in Groningse strokartonfabrieken onder leiding van CPN'er Fré Meis (1968), de bezetting van het bedrijf Werkspoor in Utrecht (1969) en wilde stakingen in de Rotterdamse haven met een bijzondere rol voor de KEN-ml en wederom Meis.⁴⁶ Het NVV was zelfs meer dan het NKV geneigd om toe te geven 'aan de verleiding toch maar weer het onderhandelen voorop te zetten'.⁴⁷ Daarnaast sloten door Karl Marx geïnspireerde maatschappijkritische studenten zich bij de vakcentrale aan. Hoge verwachtingen had het NVV niet van hen, integendeel: 'als die gasten wat willen, dan zullen we ze er wel uitschoppen,' aldus Verbondsvoorzitter André Kloos, die in die tijd ook in beeld was als partijleider van de PvdA.⁴⁸ De studenten richtten samen met leden van NVV, NKV en het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) de Werkgroep voor een Maatschappijkritische Vakbeweging (WMV) op.⁴⁹ Binnen de werkgroep werd nagedacht hoe de vakbondsactiviteiten te verbreden en het klassenbewustzijn van de arbeiders te vergroten.

Vakbondsmensen zagen deze ontwikkelingen en moedigden het NVV aan om zich radicaler en maatschappijkritischer op te stellen.⁵⁰ In deze nieuwe context ging het NVV zich ook radicaler opstellen. De vakcentrale richtte zich niet langer uitsluitend op belangenvertegenwoordiging, maar steeds meer ook op maatschappelijke hervorming.⁵¹ Collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) werden beschouwd als een 'wapenstilstand' tussen kapitaal en arbeid.⁵² In de onderhandelingen met werkgeversorganisaties werden inkomensnivellering en bedrijfsdemocratie een belangrijker thema.⁵³ Het NVV-congres sprak in 1977 in de resolutie 'Vakbeweging en Maatschappij' zijn voorkeur uit voor economische planning op hoofdlijnen, een gelijkmatige verdeling van inkomens en democratisering van bedrijven, maar ook voor een rechtvaardige verdeling van inkomen wereldwijd en voor milieuzorg. Het NVV koos in dit document ook voor een onafhankelijke opstelling tegenover politieke partijen.⁵⁴ De vakcentrale stelde zich daarbij activistischer op, wat zich uitte in stakingen, bedrijfsbezettingen en nieuwe actie vormen.⁵⁵ Daarbij ging zij zich sterker richten op het bedrij-

venwerk, dat rond 1972 echt vorm kreeg.⁵⁶ De Industriebond van het NVV liep voorop in deze radicale koers: voorzitter Arie Groenevelt was de 'grote schrik voor ondernemend en rechts Nederland'.⁵⁷

Het NKV werd eveneens sterk beïnvloed door de WMV.⁵⁸ In 1976 vatte de katholieke vakcentrale haar gedachtegoed samen in een ideologisch testament voor de FNV, waarin zij samen met het NVV zou opgaan. Het NKV nam hierin afstand van het katholiek-sociale gedachtegoed en vatte maatschappelijke verhoudingen nu op in termen van een tegenstelling tussen werknemers en werkgevers.⁵⁹ De KVP wees deze linkse koers af. Begin jaren zeventig werden de organisatorische banden tussen de KVP en het NKV verbroken.⁶⁰ De electorale relatie met de KVP was ook niet langer exclusief: uit een peiling uit 1970 blijkt dat NKV-leden naast de KVP ook de PvdA en nieuwe partijen, zoals het in 1966 opgerichte Democraten 66 (D66) en de in 1968 van de KVP afgesplitste Politieke Partij Radikalen (PPR), als alternatief overwogen.⁶¹ De breuk tussen katholieke partij en vakcentrale is eveneens zichtbaar in figuur 1: tussen 1970 en 1980 daalde het aantal christendemocratische Kamerleden met een vakbondsachtergrond sterk.⁶² In minder dan vijftien jaar viel de katholieke zuil uit elkaar.

In dezelfde periode verlegde de PvdA haar koers onder invloed van Nieuw Links. Deze interne pressiegroep bepleitte een linkse politieke koers: de PvdA moest zich onder meer sterk maken voor arbeiderszelfbestuur en inkomensnivellering.⁶³ Nieuw Links was kritisch over de steun die de NVV-top in het verleden had gegeven aan de geleide loonpolitiek.⁶⁴ Omdat de radicalisering van de vakbeweging en van de partij nagenoeg parallel verliep, bleef de programmatische verwantschap groot.⁶⁵ Het PvdA-beginselprogramma van 1977, dat duidelijk het stempel van Nieuw Links droeg, sloot op een aantal terreinen nauw aan bij de visie die er binnen het NVV geformuleerd was: de belangrijkste thema's voor het NVV, een rechtvaardige inkomensverdeling en een democratische organisatie van bedrijven waren voor de PvdA eveneens belangrijke onderwerpen.⁶⁶ Maar ook milieu en internationale solidariteit kregen aandacht van beide. Wat betreft de personele banden tussen vakbeweging en partij, forceerde Nieuw Links juist een splitsing. De partijvernieuwers meenden dat er in de gedemocratiseerde PvdA geen ruimte meer kon zijn voor een vaste vertegenwoordiging van het NVV in het partijbestuur of de Kamerfracties.⁶⁷ In 1971 verliet het laatste PvdA-Kamerlid dat tegelijkertijd NVV-bestuurder was de Tweede Kamer. Deze dubbelfuncties waren overigens aan de kant van de vakcentrale evenmin iedereen bevallen: Kloos was volgens zijn opvolger Wim Kok als NVV-voorzitter al 'merkbaar af en toe in de problemen [gekomen] met die combinatie van petten'.⁶⁸

Het was tijd voor een nieuwe relatie. De PvdA richtte zich daarbij niet meer exclusief op het NVV, maar op de gehele vakbeweging. De partij richtte in 1971 de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering op. Via deze werkgroep wilde zij contact houden met de vakbeweging.⁶⁹ In de werkgroep zat een aantal sociaaldemocratische vakbondsmensen, zoals Johan Stekelenburg (NVV). De verhouding tussen de PvdA en de vakbeweging moest vorm krijgen in regionale werkgroepen, waarin de gewestelijke besturen van de partij en vakbondskaderleden die ook partijlid waren, overlegden over bedrijfsdemocratisering en regionale werkgelegenheid. Binnen de PvdA werd er veel van het bedrijvenwerk verwacht.⁷⁰ Het partijcongres gaf de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in 1977 de opdracht zich met alle sociaaleconomische onderwerpen bezig te houden, met uitzondering van het arbeidsvoorwaardenbeleid: dat was het domein van de vakbeweging.⁷¹

De Werkgroep Bedrijfsdemocratisering werd echter nooit wat ervan verwacht werd. Zij steunde vooral op persoonlijke contacten; de regionale werkgroepen kwamen slechts mondjesmaat tot stand. Al in 1978 observeerde de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA: 'de banden tussen de partijtopy en de vakbeweging [...] zijn weliswaar altijd hecht geweest, maar op plaatselijk en regionaal niveau zijn ze vaak al heel wat losser.'⁷² De Werkgroep had daarin niet kunnen voorzien. Zij werd in 1991 opgedoekt als onderdeel van een grote reorganisatie van de partij.⁷³

Aan de basis veranderde de verhouding tussen de PvdA en het NVV ook: in 1970 verwachtte 56 procent van de NVV-leden PvdA te gaan stemmen. Een echte electorale concurrent was er niet: de tweede partij onder de NVV'ers was D66. Ongeveer een op de tien NVV'ers dacht op de Democraten te zullen stemmen.⁷⁴ Waar de NVV-achterban veel minder dan in de verzuilde periode op de PvdA stemde, bleef vergeleken met 1968 een min of meer even groot deel van de PvdA-leden NVV-lid: eind jaren zeventig was dat 42 procent. Dat waren overigens lang niet allemaal handarbeiders: een op de zes PvdA-leden was lid van de ambtenarenvakbond Abva.⁷⁵

Het NKV en het NVV zochten vaker het conflict op met de regering: een belangrijk geschilpunt tussen de vakcentrales en het centrumrechtse kabinet-De Jong (1967-1971) betrof de mogelijkheid dat de minister passages uit cao's kon schrappen voordat hij ze algemeen verbindend verklaarde.⁷⁶ De vakbeweging beschouwde dit als een onaanvaardbare inbreuk op haar positie. In reactie op het wetsvoorstel weigerden het NVV en het NKV hun zetels in de SER in te nemen totdat de minister aan hen had verzekerd dat hij geen gebruik zou maken van deze clausule.⁷⁷ De vrijheid van vakcentrales en werkgevers om onderling

afspraken te maken over arbeidsvoorwaarden zou tot in de jaren negentig een gevoelig punt blijven voor de vakbeweging. Nu er een einde was gekomen aan geleide loonpolitiek, wilde zij zich kunnen profileren op dit punt.⁷⁸

In 1973 trad de centrumlinkse regeringscoalitie aan van PvdA, D66, PPR, KVP en ARP, met PvdA-leider Joop den Uyl als premier. Het kabinet koos voor de spreiding van inkomen, kennis en macht, een formulering die Den Uyl geleend had van de NVV-Industriebond.⁷⁹ Twee van de vier fundamentele hervormingen die het kabinet wilde verwezenlijken waren typische NVV-punten, namelijk de vermogensaanwasdeling en de verzelfstandiging van de ondernemingsraad. De verschillen tussen de sociaaldemocraten en de vakcentrale hadden primair een strategisch karakter: Den Uyl erkende tegenover een zaal vol radicale NVV'ers dat hij 'tot het zondige ras der reformisten' behoorde.⁸⁰ Eerder al had Den Uyl geschreven dat 'vernieuwers pas aanvaard worden als ze bewezen hebben ook het bestaande behoorlijk te onderhouden'.⁸¹ 'Ondanks alles' had Industriebondvoorman Groenevelt Den Uyl veel succes gewenst met zijn kabinet.⁸²

Toen de vraag wederom opkwam of de politiek zich mocht bemoeien met gemaakte afspraken tussen werkgevers en werknemers, kwamen het NVV en de PvdA tegenover elkaar te staan.⁸³ Het kabinet-Den Uyl greep in december 1975 in de loonontwikkeling in vanwege de groeiende werkloosheid die het gevolg was van de economische crisis. De NVV-top reageerde furieus: voorzitter Kok dreigde het vertrouwen op te zeggen in het kabinet. Binnenskamers twijfelde hij aan de ideologische kleur van de regeringscoalitie: '[w]e hebben het over een links kabinet tussen aanhalingstekens'.⁸⁴ Volgens Kok was er sprake van een 'definitieve breuk tussen de progressieve regering en de vakbeweging'.⁸⁵ De verhoudingen tussen beide verbeterden pas nadat de PvdA eind 1977 naar de oppositie was teruggekeerd.⁸⁶

Mede als gevolg van de radicalisering kwam er een nauwere samenwerking tussen de vakcentrales op gang. Dat leidde begin jaren zeventig tot een samenwerkingsverband van NVV, NKV en CNV. Het CNV stelde zich hierbinnen echter onafhankelijk op: de vakcentrale waakte over haar gematigde, christelijk-sociale identiteit.⁸⁷ NVV en NKV, die ideologisch meer op elkaar waren gaan lijken, trokken vervolgens samen verder op. In 1976 vormden ze de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV); in 1982 fuseerden zij formeel.

In haar statuten legde de FNV haar politieke en levensbeschouwelijke onafhankelijkheid vast.⁸⁸ De Federatie wilde geen formele banden met politieke partijen onderhouden, maar de bijzondere relatie met de PvdA bleef bestaan. De partij was in 1976 in electoraal opzicht de grootste onder de FNV-leden: 42

procent van hen gaf aan op de PvdA te stemmen en 12 procent op de KVP.⁸⁹ De relatie tussen de top van de FNV en de PvdA was zakelijker dan eerder de band tussen die van het NVV en de PvdA, maar er waren nog steeds veel persoonlijke en warme banden.⁹⁰

In 1977 trad er een kabinet aan van CDA en VVD. Deze regeringscoalitie voerde een centrumrechts sociaaleconomisch beleid. Prominente CDA'ers uit de vakbondshoek drongen er bij premier Dries van Agt op aan een goede relatie met de FNV op te bouwen, maar in diens herinnering speelden vakbonden gedurende zijn premierschap geen rol van betekenis.⁹¹ Dat is een opmerkelijke interpretatie van de geschiedenis, want de jaren van het kabinet-Van Agt waren een drukke periode voor de vakbonden: massale demonstraties in Den Haag waren voor menig FNV-bond een nieuwe vorm van protest om uiting te geven aan het verzet tegen de voorgenomen bezuinigingen van het kabinet. Ook de PvdA verzette zich luidkeels tegen het regeringsbeleid.⁹² Nu de partij weer in de oppositie zat en zij en de FNV in het kabinet-Van Agt een gemeenschappelijke tegenstander hadden gevonden, verbeterden de verhoudingen tussen beide organisaties.

Samenvattend zien we in deze periode dat de verhouding tussen de PvdA en het NVV en later de FNV meer onder druk kwam te staan. De achtergrond werd gevormd door de grotendeels parallel verlopende radicalisering van de PvdA en het NVV: zowel de partij als de vakcentrale schoof inhoudelijk gezien op in linkse richting. Toch werd hun relatie gecompliceerder, toen de PvdA in 1973 ging regeren. De partij voelde zich in economisch zwaar weer genoodzaakt in te grijpen in de loonontwikkeling – wat voor de vakbeweging een zeer gevoelig punt was. Aan de basis was er ook een verwijdering zichtbaar: de PvdA was niet langer de enige partij onder de leden van de grootste Nederlandse vakcentrale, zij het dat zij nog wel de meeste stemmen trok. De personele banden veranderden ingrijpend: de gedemocratiseerde PvdA stelde geen prijs meer op vaste NVV-zetels in bestuur en fracties; het aantal Kamerleden met een vakbondsachtergrond daalde sterk tussen het midden van de jaren zestig en het midden van de jaren zeventig. Tegelijkertijd hechtte de partij wel aan een band met de vakbeweging in brede zin, die vorm kreeg in de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering.

Nieuwe zakelijkheid (1980-2000)

Van de 'rode familie' was na de jaren zeventig geen sprake meer: de sociaal-democratische zuil was uiteengevallen in afzonderlijke onderdelen die soms ten

onder gingen (zoals het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk*), dan weer fuseerden (zoals het NVV) of zelfstandig bleven voortbestaan (de PvdA bijvoorbeeld, of de VARA). Ondanks deze organisatorische desintegratie werd de bijzondere relatie die de PvdA met het NVV had onderhouden, voortgezet met de FNV. De functionele verscheidenheid van partij en vakcentrale zorgde wel voor spanningen. Deze waren al in 1980 door politicus/vakbondsman Poppe aangekondigd. Hij voorspelde dat wanneer zijn partij zou regeren in een periode van een economische crisis en daarmee verantwoordelijkheid op zich zou nemen voor bezuinigingen, er conflicten konden ontstaan met de vakbeweging.⁹³ Poppe kreeg gelijk: tweemaal zou zich een ‘broedertwist’ tussen de FNV en de PvdA voordoen. Deze conflicten leken van een andere orde dan eerdere botsingen, vooral omdat de sociaaldemocraten als regeringspartij nu ingrijpende bezuinigingen op de sociale zekerheid steunden. Maar ook de FNV koos vaker voor het compromis. Zowel de vakcentrale als de partij verlegde haar koers naar het politieke midden, maar omdat deze ontwikkeling nu niet parallel verliep en beide zich onafhankelijker van elkaar opstelden, leidde dit tot enkele botsingen.

Met de steun van de FNV was de PvdA toegetreden tot het kabinet-Van Agt II, dat verder bestond uit CDA en D66. De Federatie had hierop aangedrongen omdat zij wenste ‘verschoond [te] blijven van een kabinet dat ons vijandig is’.⁹⁴ Den Uyl stelde als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een versoering van de ziekwet voor.⁹⁵ Hij hoopte zo de financiële ruimte te creëren voor zijn banenplan. De ingreep betekende een wijziging in lopende cao’s – een uiterst gevoelig punt voor de vakbeweging, zoals Den Uyl eerder als premier al gemerkt had.⁹⁶ In de FNV ontstond het beeld dat Den Uyl de vakbeweging geen eigen onderhandelingsruimte gunde.⁹⁷ Zo’n tweehonderd bestuurders van de Federatie, onder wie Industriebondvoorzitter Groenevelt, stuurden een brief aan het PvdA-bestuur waarin ze aangaven uit de partij te zullen stappen als die zou vasthouden aan deze plannen.⁹⁸ In reactie daarop stelde het partijbestuur het kabinet voor niet in te grijpen in lopende cao’s.⁹⁹ De top van de PvdA besloot wel een ‘nieuw realistische koers’ te willen varen, waarmee bedoeld werd dat bezuinigingen niet uit de weg moesten worden gegaan en dat er minder beroep op solidariteit zou worden gedaan.¹⁰⁰

De ziekwet van Den Uyl speelde de PvdA intern ook parten: sociaaldemocraten die lid waren van de PvdA en de FNV voelden zich ‘verscheurd’.¹⁰¹ Het bestuur van het PvdA-gewest Utrecht vreesde voor een ‘groeïende tegenstelling tussen vakbeweging en de partij’ die ‘[o]p de langere termijn [...] de socialistische beweging slechts grote schade toe [kan] brengen’.¹⁰² Sommige leden

van de FNV, zoals Lodewijk de Waal, kozen voor de CPN.¹⁰³ De communisten waren van oudsher kritisch over de betrekkingen tussen de PvdA en de FNV (en haar voorganger NVV); zij meenden dat de top van de vakbeweging altijd de actiegerichtte basis zou pogen af te remmen.¹⁰⁴

De FNV demonstreerde tegen de maatregel van Den Uyl met werkonderbrekingen.¹⁰⁵ De PvdA-leider werd door de Industriebond FNV 'Minister van Asociale Zaken' genoemd.¹⁰⁶ De SER volgde de FNV en gaf een negatief advies over het wetsvoorstel. Vanwege de protesten en de kritiek van de SER trok Den Uyl zijn plannen in.¹⁰⁷ De hele crisis vormde volgens FNV-voorzitter Kok een 'klein trauma' tussen de vakbeweging en de PvdA.¹⁰⁸ Partijvoorzitter Max van den Berg wilde na de crisis de relaties tussen de FNV en de partij verbeteren: het was volgens hem 'óf samen optrekken met de vakbeweging, óf afzonderlijk in mootjes gehakt worden'.¹⁰⁹

De aanvaring met de FNV kwam de PvdA electoraal duur te staan: de sociaaldemocraten verloren meer dan een derde van de stemmen bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 1982. In de partij groeide de weerstand tegen regeringsdeelname: bezuinigingen die ten koste zouden gaan van de koopkracht van minima vormden uiteindelijk het breekpunt. Opnieuw werd de partij door de vakbeweging uit elkaar gespeeld: terwijl de PvdA-bewindspersonen de mogelijkheden overwogen, wezen enkele FNV-leiders de bezuinigingen af: zij pleitten voor terugkeer van de PvdA naar de oppositie.¹¹⁰ Het kabinet struikelde toen de voorgenomen bezuinigingen concreet moesten worden ingevuld. Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen boekte de PvdA weliswaar drie zetels winst, maar zij werd uitgerangeerd doordat CDA en VVD een meerderheid haalden en gezamenlijk het kabinet-Lubbers vormden.

De PvdA had mede door druk van de FNV het kabinet verlaten. Ondertussen zette de Federatie een koers naar het midden in; zij keerde terug naar het harmoniemodel om de groeiende werkloosheid te bestrijden.¹¹¹ Het begin hiervan was het zogeheten Akkoord van Wassenaar, waarin vakbonden en werkgeversorganisaties in 1982 loonmatiging overeenkwamen in ruil voor arbeidstijdverkorting en de uitbreiding van de arbeidsplaatsen.¹¹² Door deze overeenkomst, die het begin inluidde van een lange periode van loonmatiging, te sluiten met de werkgevers hoopte de vakbeweging een einde te maken aan de voortdurende overheidsbemoeienis met de arbeidsvoorwaarden.¹¹³ De relatie tussen de FNV en de centrumrechtse kabinetten-Lubbers van CDA en VVD bleef evenwel gespannen omdat de vakcentrale zich verzette tegen de bezuinigingen. Met name de ambtenarenbond Abvakabo verweerde zich fel tegen de korting op de salarissen

van zijn achterban.¹¹⁴ Gedurende zulke conflicten met centrumrechtse kabinetten was de boosheid van FNV'ers 'oprecht, maar professioneel', aldus Inja.¹¹⁵ Contacten met de PvdA waren gedurende zulke conflicten 'vanzelfsprekend', omdat de partij en de vakcentrale zich beide tegen het kabinetsbeleid kantten.¹¹⁶

De relatie tussen de top van de PvdA en de FNV, in casu Den Uyl en Kok, werd door de laatste omschreven als informeel, onregelmatig en gericht op het uitwisselen van informatie.¹¹⁷ Al sinds de late jaren zeventig was het voor Den Uyl duidelijk dat Kok hem zou moeten opvolgen, omdat hij goed lag bij de achterban van de PvdA.¹¹⁸ Dat de FNV onder leiding van Kok ondertussen in conflict was gekomen met Den Uyl over de ziektewet en uitgerekend onder het eerste kabinet-Lubbers vrede had gesloten met de werkgevers, had Den Uyls voorkeur niet veranderd.¹¹⁹ Pas in 1986 zou Kok kiezen voor de Haagse politiek.¹²⁰ Hij werd nummer twee op de kandidatenlijst van de PvdA voor de Tweede Kamer, na Den Uyl. Vlak na de Kamerverkiezingen volgde Kok, zoals gepland, Den Uyl op als partijleider. Kok was overigens niet de enige die de overstap van de FNV naar de PvdA maakte. Na 1982 verbeterde de personele band tussen partij en vakcentrale: in de jaren tachtig waren vier tot zeven PvdA-Kamerleden afkomstig uit de Federatie, zoals figuur 1 toont.¹²¹ Tabel 1 laat zien dat Kok niet de laatste FNV-voorzitter was die na het voorzitterschap een politieke functie bij de PvdA aanvaardde.

De positie van de FNV tegenover de centrumrechtse regering was ambigu. Enerzijds had zij het Akkoord van Wassenaar gesloten, waarmee zij het eerste kabinet-Lubbers een enorme dienst bewees, anderzijds had ze grote bezwaren tegen het bezuinigingsbeleid van het kabinet. Al in 1984 besloot de Federatie om bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 campagne te gaan voeren onder het motto 'Kiezen voor nieuwe kansen'. Het doel was bij te dragen aan de komst van een nieuwe regeringscoalitie in Den Haag.¹²² De FNV had voor de campagne drie miljoen gulden over. De Abvakabo trok bovendien eenzelfde bedrag uit voor een eigen campagne.¹²³ De ambtenarenbond adviseerde de kiezers geen VVD of CDA te stemmen.¹²⁴ De twee partijen behielden ondanks de inspanning van de FNV hun meerderheid en zetten de regeringssamenwerking voort. Bij de Kamerverkiezingen van 1986 stemde 18 procent van de FNV-leden CDA en 49 procent PvdA.¹²⁵ Ten opzichte van tien jaar eerder was het percentage PvdA-stemmende FNV'ers gestegen.

In 1988 legde de PvdA van haar kant de verhoudingen met de vakbeweging vast in het rapport *Bemogen bemeging*: '[o]ok in de toekomst zullen afspraken worden

gemaakt vanuit een zelfstandige afweging, zowel in de vakbeweging als in de partij, en niet in de eerste plaats vanuit een ideële verbondenheid'.¹²⁶ Er moest dus meer respect komen voor de onderlinge functionele verschillen tussen vakbond en partij, waarbij de wederzijdse verwachtingen getemperd dienden te worden.

Nog geen drie jaar later kregen de vakcentrale en de partij een conflict dat vanwege de grote onderlinge verwachtingen escaleerde. In 1989 vormde de PvdA samen met het CDA het derde kabinet-Lubbers. Partijleider Kok werd minister van Financiën. Het kabinet ontkwam niet aan bezuinigingen. Deze bleken bij de kiezers van de PvdA weinig populair: de partij verloor meer dan een derde van haar zetels bij de Statenverkiezingen van 1991.¹²⁷ In eerste instantie beloofden de sociaaldemocraten de WAO buiten de bezuinigingen te houden: '[w]ie de WAO wil afschaffen, moet eerst mij afschaffen,' zei Elske ter Veld, de uit het NVV en de FNV voortgekomen sociaaldemocratische staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.¹²⁸ Kok had in het voorjaar op de televisie gemeld niet aan de hoogte en duur van de uitkering te komen.¹²⁹ In de zomer kondigde het kabinet aan de instroom van het aantal arbeidsongeschikten in de WAO te willen inperken; daarnaast wilde het toch de duur en de hoogte van de uitkering limiteren. Ook werd er ingegrepen in bovenwettelijke uitkeringen in cao's – waarmee de politiek in de ogen van de vakbeweging opnieuw in het domein van werkgevers en werknemers trad.¹³⁰ FNV-voorzitter Stekelenburg wilde meewerken aan een nieuw pakket maatregelen, maar werd teruggefloten door de bij de Federatie aangesloten bonden: zij eisten actie.¹³¹ Nog geen twee dagen na het kabinetsvoorstel kondigde de FNV een hete herfst aan.¹³² Naar aanleiding van de eerste kritiek werden de scherpe randjes van het plan af gevijld, maar dat was voor de vakbeweging onvoldoende.¹³³

De FNV bereidde stakingen en demonstraties voor, van klein tot massaal.¹³⁴ Voor het partijbureau van de PvdA zette de Federatie een picketline op.¹³⁵ Zo'n 150 bedrijven gingen geheel of gedeeltelijk in staking op Prinsjesdag.¹³⁶ Een kwart miljoen mensen nam deel aan een FNV-demonstratie tegen de WAO-voorstellen van het kabinet.¹³⁷ FNV-vicevoorzitter Karin Adelmund en de Industriebondvoorzitter Bé van der Weg riepen de PvdA op om uit het kabinet stappen.¹³⁸

Net als in 1982 sloeg het conflict van de PvdA met de FNV over naar de partij zelf. Wederom worstelden leden met hun loyaliteit aan de vakcentrale en aan de partij.¹³⁹ Meer dan honderd mensen die van beide organisaties lid waren, spraken in een open brief hun zorgen uit over de kabinetsvoorstellen.¹⁴⁰ De PvdA-Kamerleden Bert Middel, Piet de Visser en Frans Moor (die laatste kwam uit het NVV voort) spraken zich tegen de plannen uit.¹⁴¹

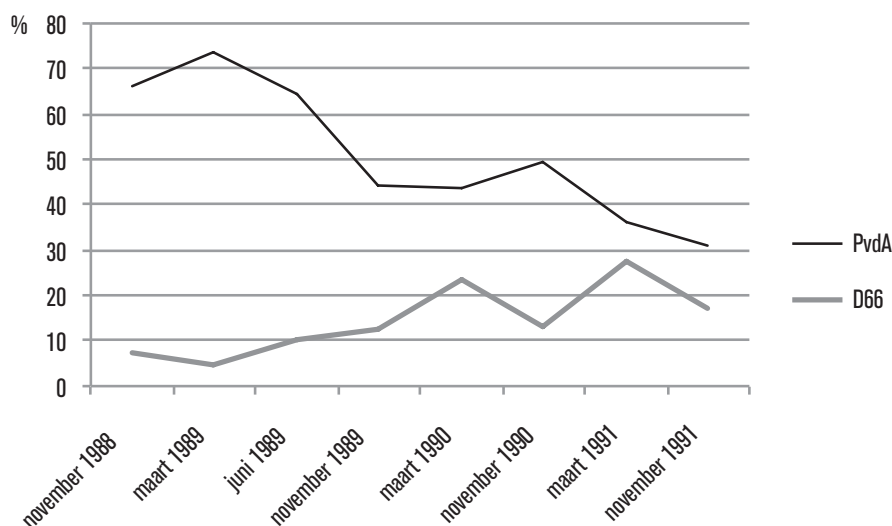
Het kabinetsvoorstel kreeg steun van een meerderheid in de Tweede Kamer, terwijl de sociaalliberalen van D66 de lijn van de FNV kozen.¹⁴² Kok wilde er zeker van zijn dat zijn beleid gedragen werd door de partij. Op een buitengewoon partijcongres in september stelde hij de vertrouwenskwestie: als de congresafgevaardigden zijn beleid zouden verwerpen, dan zou hij aftreden. Voorafgaand aan het congres ging hij bij de partijafdelingen langs. Hij trof bij aankomst demonstrerende FNV-leden buiten de zaaltjes, maar wist de PvdA-leden binnen te overtuigen.¹⁴³ De sfeer op het congres was gespannen: om de afgevaardigden wel onder druk te zetten maar niet te irriteren demonstreerden er slechts een tiental FNV'ers bij de ingang van de congreslocatie.¹⁴⁴ Hoewel veel van de sprekers binnen scherpe kritiek leverden op het kabinetsbeleid, sprak uiteindelijk 81 procent van de afgevaardigden er hun steun voor uit. Kok kon aanblijven.¹⁴⁵

De 'bijzondere' relatie tussen de top van de FNV en de PvdA had in 1991 haar absolute dieptepunt bereikt. Vakbondsleden hadden het gevoel dat ze 'tegen [hun] eigen partij [moesten] gaan staken'.¹⁴⁶ De botsing leidde tot bespiegelingen over de aard van de onderlinge verhouding, van zowel vakbonds- als partijzijde. Volgens De Waal, sinds 1988 voorzitter van de Dienstenbond FNV, zou een kabinet van CDA en VVD het niet erger hebben kunnen maken. De PvdA was wat hem betrof niet langer meer de natuurlijke bondgenoot van de Federatie: 'een bijzondere relatie hebben we niet'.¹⁴⁷ In een intern memo schetste Inja, die de FNV in de SER vertegenwoordigde, een grimmig beeld van de PvdA. De partij was 'onherkenbaar voor mensen die de ruggengraat vormen van de FNV, de hard werkende mensen'.¹⁴⁸ Hij meende dat niet de partij maar de vakbeweging de achterban van de PvdA het best vertegenwoordigde. De FNV zou wat hem betrof niet langer geassocieerd mogen worden met een partij met zo'n ijzig imago als de PvdA. Inja vond dat wanneer de PvdA deel uitmaakte van de regering, zij zich te snel rijk rekende met de steun van de FNV (zie zijn aan het begin van deze bijdrage geciteerde uitspraak).

In een openbare lezing in Eindhoven merkte Wöltgens, in die tijd fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, op dat de reactie van de FNV op de bezuinigingen onder kabinetten waarin de PvdA zitting had krachtiger was dan op bezuinigingen onder centrumrechtse kabinetten.¹⁴⁹ Deze hooggespannen verwachtingen van vakbondszijde miskenden volgens hem het functionele onderscheid tussen de PvdA en de FNV. In zijn ogen zou de partij voor 'een groter geheel en een groter belang' staan dan de vakcentrale.¹⁵⁰ De FNV moest daarom niet verwachten dat de sociaaldemocraten dezelfde standpunten zouden innemen als zij.

De WAO-crisis had grote gevolgen voor de PvdA. De partij verloor in 1991 20 procent van haar leden. Ook electoraal kreeg zij een flinke knauw: in de peilingen kwamen de sociaaldemocraten op 14 procent uit – op dat moment een historisch dieptepunt.¹⁵¹ De PvdA verloor ook steun onder de FNV-leden, zoals figuur 2 laat zien.¹⁵² In 1988, toen de PvdA nog in de oppositie zat, kon zij rekenen op rond de 70 procent van de stemmen van de FNV-leden. Eind 1991 was hier nog maar 30 procent van over. D66 ontpopte zich tot een serieuze concurrent: de sociaalliberalen gingen van minder dan 10 procent naar rond de 20 procent van de stemmen van FNV-leden.

Figuur 2. Percentage stemmen van FNV-leden voor PvdA en D66, 1988-1991

Steun voor PvdA en D66 onder FNV-leden 1988-1991. In 1989, 1990 en 1991 zijn er in verschillende golven vragen gesteld over stemgedrag en vakbondslidmaatschap.

Bron: Eurobarometer (2013)

In 1992 moest de PvdA een nieuwe partijvoorzitter kiezen, nadat Marjanne Sint was afgetreden na zware kritiek op haar functioneren tijdens de WAO-crisis. Felix Rottenberg en Ruud Vreeman stelden zich eerst elk afzonderlijk maar daarna als duo kandidaat.¹⁵³ Ze vertegenwoordigden twee vleugels: Rottenberg de vernieuwende, sociaalliberale vleugel en Vreeman, voorzitter van de FNV-Vervoerdersbond, de vakbondsvleugel.¹⁵⁴ Door het partijcongres werden zij als voorzitter respectievelijk vicevoorzitter aangewezen. Samen zetten zij

een nieuwe lijn uit: ze wilden de banden met de vakbeweging herstellen. Op de kandidatenlijst in 1994 kwamen prominente FNV'ers te staan zoals Adelmund, die het gezicht was geweest van de kritiek van de Federatie op het derde kabinet-Lubbers. Er was echter ook plaats voor sociaalliberale(n) die weinig ophadden met de FNV, zoals de econoom Rick van der Ploeg.¹⁵⁵ De vernieuwing bleek verder uit de open manier waarop de PvdA in haar verkiezingsprogramma van 1994 schreef over het WAO-echec: de partij erkende dat ze fouten had gemaakt bij de herziening van de WAO – een belangrijk punt voor mensen behorende tot de vakbondsvleugel, zoals Adelmund.¹⁵⁶

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 leidde de PvdA een zware nederlaag: de partij verloor twaalf zetels, de grootste teruggang tot dan toe. Vergeleken met de peilingen ten tijde van de WAO-crisis was er echter een zeker electoraal herstel zichtbaar. Van de FNV-leden stemde 45 procent op de PvdA.¹⁵⁷ Het belangrijkste voor de PvdA was evenwel dat zij de grootste partij van Nederland was geworden. Kok werd premier van het kabinet van PvdA, VVD en D66. Hij had als FNV-voorzitter leren wheelen en dealen met zijn ideologische tegenstanders.¹⁵⁸ De zogeheten paarse coalitie werd gevormd onder een gunstig gesternte: de economie groeide en de werkloosheid daalde. De PvdA omarmde de overlegeconomie, die internationaal gezien werd als een voorbeeld van de Derde Wegpolitiek, met name omdat die werkgelegenheid boven inkomensgroei stelde en een grotere rol aan marktspelers gaf.¹⁵⁹ De FNV koos, volgens voorzitter Stekelenburg, voor een strategie waarbij ze minder gebruikmaakte van de media en meer van het lobbycircuit. Dit was volgens hem effectiever.¹⁶⁰ Werkgevers en werknemers kwamen gemakkelijk tot afspraken over lonen en het kabinet kon met gesubsidieerde arbeid de structurele werkloosheid aanpakken en de koppeling tussen uitkeringen en lonen herstellen.¹⁶¹

In deze gunstige sociaaleconomische context normaliseerde de verhouding tussen de FNV en de PvdA weer. Volgens Stekelenburg, van 1988 tot 1997 voorzitter van de Federatie, was hun onderlinge relatie anders dan die tussen de FNV en de andere partijen: de PvdA was een van de partijen waarmee de FNV zaken deed, 'maar wel één waarmee we ietsje meer proberen na te denken over strategie'.¹⁶² Voor de FNV was er bovendien weinig andere keuze dan voor de PvdA. D66, dat eerder wel een optie was, vormde nu geen alternatief aangezien de PvdA samen met deze partij regeerde.¹⁶³ Door de inzet van Vreeman en Rotterdamberg steeg het aantal uit de FNV afkomstige leden van de PvdA-fractie, zoals te zien is in figuur 1. In de SER verzette de Federatie zich niet tegen de liberalisering en privatiseringen die onder de kabinetten-Kok werden doorgevoerd

en beperkte zij haar inzet primair tot het debat over arbeidsvoorwaarden.¹⁶⁴ Het middenkader van de Federatie was minder geneigd om terug te keren tot de PvdA. Een deel had tijdens de WAO-crisis het partijlidmaatschap opgezegd en had niet veel op met de pragmatische koers van de PvdA.¹⁶⁵ Aan de basis bleef de PvdA de grootste partij: in een peiling uit 1996 was 48 procent van de FNV-leden van plan PvdA te gaan stemmen.¹⁶⁶ Op de tweede plaats kwam de VVD, met 14 procent. De linkse Socialistische Partij (SP) haalde 5 procent van de stemmen.

Die laatste partij had haar wortels in de jaren zeventig. Ze had zich afgesplitst van de KEN-ml die, zoals hiervoor beschreven, een bescheiden rol speelde in de radicalisering van de vakbeweging. De vakbond Arbeidersmacht van de KEN-ml was bij de splitsing van de partij overgegaan naar de SP en zou actief blijven in bedrijven tot aan het begin van de jaren tachtig.¹⁶⁷ Sinds het begin van de jaren negentig deed het aan de SP verbonden platform Solidair hier en daar mee aan de verkiezingen voor de ondernemingsraden.¹⁶⁸ Bij Solidair stond de SP-inbreng voorop. Daarnaast ondersteunde de SP van oudsher stakingen met soep, flyers, broodjes en koeken.¹⁶⁹ In 1994 was de partij met twee zetels in de Tweede Kamer gekomen. Zij had kunnen profiteren van het zetelverlies van de PvdA.

In het midden van de jaren negentig veranderde de SP haar strategie: ze besloot niet langer apart van de FNV te opereren, maar daarbinnen.¹⁷⁰ Hans van Hoof, lange tijd een leidende SP'er, zei hierover in 1996: '[a]ls SP'ers binnen de bond kun je een plaats innemen in [het] krachtenveld. Je legt contacten met de beste mensen en staat er bovenop als er wat gebeurt.'¹⁷¹ Een van de voormannen van Solidair, Wim van der Dorst, stelde dat het actief worden van SP'ers binnen de FNV gericht moest zijn op wederzijds voordeel: '[w]ij gebruiken de vakbond om onze ideeën uit te dragen. De vakbond mag ons gebruiken om haar werk te doen.'¹⁷² Oud-Solidair-vertegenwoordigers in ondernemingsraden werden nu op FNV-lijsten verkozen.¹⁷³ Solidair vormde zich om tot een werkgroep binnen de SP die bijeenkomsten organiseerde voor partijleden die binnen de FNV actief waren en onregelmatig een bedrijvenkrant uitgaf.¹⁷⁴ Zo probeerde de SP voet aan de grond te krijgen in de FNV.¹⁷⁵

De SP stond traditioneel zeer kritisch tegenover de FNV-top.¹⁷⁶ Met de compromissen die de vakcentrale sloot met de werkgevers en het kabinet zou zij de belangen van de leden verkwanselen. Achter deze verwijten school kritiek op de strategie van de FNV: zij richtte zich volgens de SP te veel op het sociaal overleg van werkgevers en werknemers. De partij miste in de Federatie de wil om actie te voeren als zulke onderhandelingen tot onvoldoende resultaat hadden geleid. Net als eerder de CPN vond de SP dat de FNV veel te consensusgericht was. De leiding

van de vakcentrale was in haar ogen te veel vervlochten met het poldermodel en zou op te grote afstand van de leden staan.¹⁷⁷ Bij dit onderscheid tussen top en basis bleef het niet: Jef Kleijnen, een van de leidende figuren binnen Solidair, maakte binnen het kader van de FNV onderscheid tussen activistische vakbondsleden en ‘koffieslurpers’, die door de mand vielen als er iets moest gebeuren.¹⁷⁸

In de periode van nieuwe zakelijkheid lijkt de relatie tussen de FNV en de PvdA bepaald te worden door zowel de positie van de partij in de regering als het economisch tij. Toen de PvdA tijdens economisch slechte tijden als regeringspartij de verantwoordelijkheid nam voor bezuinigingen, kwam het twee keer tot een groot conflict met de FNV. De Federatie verdedigde de belangen van de mensen die getroffen werden door de bezuinigingen die de PvdA voorstond. Toen de PvdA vervolgens regeerde in economisch goede tijden, bloeide het consensusmodel op.¹⁷⁹ Zat de PvdA in de oppositie, dan kon zij samen met de FNV demonstreren tegen het beleid van centrumrechtse regeringen, maar de vakcentrale moest uiteindelijk soms zakendoen met het kabinet.

De FNV als *battle ground* van PvdA en SP, vanaf 2000

In het voorgaande is de bijzondere relatie tussen de PvdA en het NVV dan wel de FNV al drie keer ten grave gedragen. Toch herstelde deze band zich telkens weer. De reden hiervoor was dat de FNV (en eerder het NVV) geen reëel, werkbaar alternatief had voor de PvdA.¹⁸⁰ De progressieve partijen die in de vorige eeuw zijn ontstaan, zoals de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), D66, de PPR en GroenLinks, hadden alle een middenklassekarakter en vormden bij verkiezingen uiteindelijk geen serieuze concurrent voor de PvdA onder het NVV- en FNV-kader. Vanwege het sterke anticommunisme in het NVV kon de CPN nooit tot een echte rivaal uitgroeien. Dat werd anders met de opkomst van de SP in de jaren negentig. Deze nieuwkomer profiteerde van de pragmatische koers van de PvdA onder Kok. Op felle wijze viel zij de PvdA en premier Kok aan. In 1998 behaalde de SP bij de Tweede Kamerverkiezingen vijf zetels, in 2002 en 2003 negen zetels. Zo werd de SP na de eeuwwisseling voor de PvdA een belangrijke kaper op de kust – niet alleen in electoraal opzicht, maar ook wat betreft de relatie met de FNV.

De activiteiten van SP en Solidair binnen de FNV kwamen rond 2004 in een stroomversnelling toen het Tweede Kamerlid Agnes Kant met experts en werknemers uit de zorg het comité ‘Zorg geen markt’ oprichtte.¹⁸¹ Tijdens bij-

eenkomsten in het kader van dit initiatief werden aanwezige SP-leden en sympathisanten opgeroepen om lid van en actief te worden in de FNV. De Abvakabo kreeg te verstaan dat ze nauwelijks leden had in de thuiszorg. In reactie hierop ging de FNV niet-georganiseerde groepen, zoals medewerkers in de thuiszorg en schoonmakers, organiseren en mobiliseren. Met dit *organizing* hielden een aantal FNV-kaderleden zich bezig die ook actief lid van de SP waren, zoals Lilian Marijnissen, dochter van SP-voorzitter Jan Marijnissen, en Ron Meyer, raads-lid in Heerlen. De SP organiseerde bijeenkomsten waar activistische FNV'ers en SP-Kamerleden cao-onderhandelingen bespraken. Op deze bijeenkomsten werden de argumenten van de SP aangedragen die de vakbondsleden in de discussies binnen de FNV konden gebruiken. Ook via de sociale media bracht de SP haar standpunten onder de aandacht van de FNV-leden. Zo probeerde de partij de FNV te stimuleren om zich meer actiegericht op te stellen.

Geleidelijk aan nam de invloed van de SP binnen de FNV toe. Dit ging vergezeld van een groeiend electoraal aandeel van de partij in de ledenaanhang van de FNV: bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 kreeg de PvdA 31 procent van de stemmen van FNV-leden en de SP 28 procent. In maart 2007 waren de rollen omgedraaid: de steun voor de PvdA was gedaald naar 26 procent en voor de SP gestegen naar 32 procent.¹⁸² Voor het eerst was de SP in de peilingen onder de FNV-leden groter dan de PvdA.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 veranderde het politieke landschap. De PvdA belandde na een zware nederlaag in de oppositie. In 2003 trad het centrumrechtse kabinet-Balkenende II aan van CDA, VVD en D66. In die tijd veranderde ook de politieke agenda: het nieuwe kabinet zette in op een brede hervormingsagenda en tussen 2003 en 2013 was de oudedagsvoorziening een terugkerend thema.¹⁸³ De FNV verdedigde het recht van werknemers om eerder te kunnen stoppen met werken. In 2004 stelde het kabinet voor de VUT- en pre-pensioenregelingen af te schaffen. De Federatie leidde het verzet hiertegen: samen met de andere vakcentrales en met steun van de linkse partijen, PvdA, GroenLinks én SP, organiseerde zij een demonstratie op het Museumplein in Amsterdam waaraan een kwart miljoen mensen meededen.¹⁸⁴ Het kabinet gaf toe: de vervroegde pensionering bleef mogelijk.¹⁸⁵ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 riep de FNV de kiezers op om niet op de regeringspartijen CDA, VVD en D66 te stemmen.¹⁸⁶

Ten tijde van het centrumrechtse kabinet-Balkenende II wist de SP zich scherp te profileren. In 2006 behaalde de partij bij de Kamerverkiezingen 25

zetels, maar een plaats in de regering was niet voor haar weggelegd: vvd en D66 maakten plaats voor PvdA en ChristenUnie, het CDA bleef zitten. Het centrum-linkse, vierde kabinet-Balkenende stond programmatisch dicht bij de vakbeweging. Door de financiële crisis van 2008 veranderde dit. Aanvankelijk werden de sociale partners door het kabinet intensief betrokken bij de crisisaanpak, maar naarmate de crisis voortduurde ontstond er een kloof tussen regering en vakbeweging.¹⁸⁷ Het kabinet besloot te doen wat geen van de coalitiepartijen in haar verkiezingsprogramma had voorgesteld: een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. De FNV verzette zich hier fel tegen: de maatregel was volgens Federatievoorzitter Agnes Jongerius ‘ondoordacht, onnodig en oneerlijk’.¹⁸⁸ Begin 2009 bood de regering de sociale partners de mogelijkheid om een alternatief te formuleren voor de verhoging van de pensioenleeftijd. Dit werd gezien als een overwinning van de FNV: voorzitter Jongerius achtte zichzelf de ‘koningin van de AOW’.¹⁸⁹ Haar triomfantelijkheid bleek uiteindelijk ongegrond: noch bij de werkgevers, noch bij de PvdA kon de FNV op steun rekenen voor haar alternatieven. Dat de PvdA de kabinetsplannen vervolgens met verve uitdroeg als de manier om de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat te verzekeren, verzwakte de onderhandelingspositie van de FNV tegenover de werkgevers.¹⁹⁰ De SP verzette zich net als de Federatie tegen de maatregel: de partij zette een grootse mediacampagne op onder het motto ‘65 blijft 65’.¹⁹¹

De FNV zette vervolgens in op de actielijn.¹⁹² Het lukte de Federatie echter maar mondjesmaat om de werknemers te mobiliseren: niet meer dan 15.000 mensen betoogden op een grote actiedag tegen de maatregel.¹⁹³ De opkomst bij deze demonstratie lag een ordegruote lager dan bij die voor het prepensioen vijf jaar eerder. 28 bestuurders van de FNV stuurden een felle open brief aan de Tweede Kamerfractie van de PvdA. Opnieuw: het aantal ondertekenaars lag een ordegruote lager dan bij de WAO-crisis of de ziektewetcrisis. De partij was volgens hen ‘vervreemd van haar oorspronkelijke achterban en [verloor] zo haar basis en bestaansrecht’.¹⁹⁴ Federatievoorzitter Jongerius uitte ook scherpe kritiek: de PvdA had wat haar betreft ‘de laatste band met de rode familie’ doorgeknipt.¹⁹⁵ Ze zag een strikte scheiding van de verantwoordelijkheid van vakcentrale en partij: ‘[m]ijn FNV-verantwoordelijkheid is om mensen een stem te geven die de dupe worden en die niets meer van de opstelling van de PvdA begrijpen’.¹⁹⁶ PvdA-Kamerlid Mariëtte Hamer daarentegen bleef juist spreken van ‘lotsverbondheid’ tussen de PvdA en de FNV: dit uitte zich volgens haar in intensief contact tussen beide organisaties (al had de vakcentrale in deze onderhandelingen haar zin niet gekregen).¹⁹⁷

De PvdA was waar het ging om de AOW niet langer een natuurlijke bondgenoot van de FNV. De Federatie moest op zoek naar nieuwe medestanders in haar strijd voor de handhaving van de AOW-leeftijd op 65 jaar. Voorzitter Jongerius liet weten daarvoor met iedereen (met de ‘duvel en z’n ouwe moer’) te willen samenwerken.¹⁹⁸ Aan de linkerkant van het politieke bestel had SP vergelijkbare opvattingen als de FNV over de AOW. Aan de rechterkant verzette de PVV zich tegen de maatregel. Jongerius kondigde aan zelfs met de PVV te willen praten. Hiervan kwam het niet; het FNV-kader hield dit tegen vanwege discriminerende uitspraken van PVV-leider Geert Wilders. Een deel van de FNV-leden keek echter anders naar de PVV: uit een peiling in 2009 bleek dat de PVV, SP en PvdA ieder 15 procent van de leden van de Federatie achter zich hadden.¹⁹⁹

Eind 2009 liet Jongerius in een interview doorschemeren dat de FNV de pensioenleeftijdverhoging zou aanvaarden: ‘[w]e blijven ons verzetten tegen de kabinetsplannen, maar we gaan ervanuit dat die doorgaan en doen daarom al het mogelijke om de schade beperkt te houden.’²⁰⁰ Toen de PvdA in februari 2010 uit het kabinet-Balkenende IV stapte, ontstond er een *window of opportunity*: een akkoord tussen werkgevers en werknemers over de pensioenleeftijd zou de nieuwe regering confronteren met een *fait accompli*.²⁰¹ Dat lukte inderdaad, waarna de overeenkomst met de werkgevers in een referendum door 80 procent van de FNV-leden werd goedgekeurd, bij een opkomst van 13 procent.²⁰² Zo kwam de FNV terug aan de onderhandelingstafel, waar zij het kabinet-Rutte van VVD en CDA trof, dat werd gedoogd door de PVV. In 2011 tekende FNV-voorzitter Jongerius een akkoord over de verhoging van de pensioenleeftijd met het kabinet. De twee grootste bonden van de Federatie, FNV-Bondgenoten en Abvakabo, steunden dit niet. Beide bonden hadden door ‘organizing’ een groot aantal leden gekregen onder schoonmakers en thuiszorgmedewerkers en daardoor een activistischer bestuur.²⁰³ Zij eisten speciale regelingen om mensen met zware beroepen te beschermen.²⁰⁴ De onenigheid leidde tot een groot intern conflict. Abvakabo en FNV-Bondgenoten vertegenwoordigden samen meer dan de helft van de FNV-leden, maar hadden geen meerderheid in de Federatieraad, waarin alle aangesloten bonden zitting hebben.²⁰⁵ Tot groot ongenoegen van de twee bonden hield de Federatieraad vast aan het pensioenakkoord. Beide eisten tevergeefs het aftreden van Jongerius.²⁰⁶

De tegenstellingen binnen de FNV werden weerspiegeld in de opstelling van de PvdA en de SP. Deze laatste partij wees in de Tweede Kamer het akkoord af: de FNV-top had volgens haar niet gekozen voor de belangen van werknemers.²⁰⁷ De PvdA daarentegen onderhandelde juist met het centrumrechtse minder-

heidskabinet over het pensioenakkoord – zonder de steun van gedoogpartner PVV was de steun van de sociaaldemocraten cruciaal.²⁰⁸ De PvdA slaagde erin regelingen te bedingen voor werknemers met zware beroepen, waarna zij met de plannen instemde: de partij droeg er zo aan bij dat het FNV-compromis de steun kreeg van de Tweede Kamer.²⁰⁹

Het conflict tussen de twee grootste bonden en de Federatievoorzitter zou een keerpunt blijken te zijn in de recente geschiedenis van de FNV. In december 2011 besloot de leiding om de structuur van de vakcentrale ingrijpend te vernieuwen.²¹⁰ In deze reorganisatie speelden niet alleen prominente PvdA'ers als Eerste Kamerlid Han Noten en Tweede Kamerlid Jetta Klijnsma een belangrijke rol, maar ook een SP'er, Tuur Elzinga, die tegelijkertijd FNV-kaderlid en Eerste Kamerlid was.²¹¹ Belangrijkste uitkomst was de democratisering van de organisatie, waarbij de leden meer invloed kregen. Voortaan zou de voorzitter van de Federatie direct worden verkozen. Verder kwam er een eveneens direct verkozen ledenparlement waaraan belangrijke beslissingen, zoals over sociale akkoorden, zouden worden voorgelegd.²¹²

Nadat Jongerius in 2012 was teruggetreden, werden er een jaar later voor het eerst in de geschiedenis van de FNV voorzitterverkiezingen gehouden. Interim-voorzitter Ton Heerts, die van 2006 tot 2010 Tweede Kamerlid voor de PvdA was geweest, kwam als winnaar uit de bus. Hij versloeg Abvakabo-voorzitter en oud-PvdA-raadslid Corrie van Brenk, die gold als representant van de actiegerichte vleugel binnen de FNV. Heerts, die als vertegenwoordiger van de consensusgerichte stroming werd gezien, kreeg 62 procent van de stemmen, bij een opkomst van slechts 13 procent van de leden.²¹³ Hij was de eerste FNV-voorzitter die voor zijn periode als voorzitter een politieke functie voor de PvdA had gehad; daarvoor was de volgorde altijd andersom geweest – Kok, Stekelenburg en Jongerius waren na hun Federatievoorzitterschap doorgestroomd naar de PvdA. Slechts 7 procent van de FNV-leden stemde voor het ledenparlement.²¹⁴ De gekozenen vertegenwoordigen formeel geen partijen of stromingen binnen de Federatie, maar bepaalde economische sectoren. Het ledenparlement weerspiegelt het pluralisme binnen de vakcentrale: sympathisanten van vrijwel alle politieke partijen zijn er te vinden, van 50PLUS tot en met de VVD.²¹⁵ PvdA en de SP kunnen op de meeste sympathie rekenen.²¹⁶

De verhoudingen binnen het ledenparlement vertaalden zich in 2012 in een verkapt stemadvies: bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen na de val van het eerste kabinet-Rutte sprak de FNV zich uit tegen het begrotingsakkoord dat GroenLinks, D66, ChristenUnie, VVD en CDA in het voorjaar van 2012 hadden

gesloten.²¹⁷ De aan de FNV gelieerde Vakbond van Schoonmakers was explicie-
ter en ‘schaarde zich 100% achter de SP’.²¹⁸ Dit was weliswaar geen FNV-beleid,
maar het toont wel aan dat de SP voet aan de grond had gekregen in de Federatie.
Nadat de PvdA in de herfst van 2012 met de VVD het tweede kabinet-Rutte
vormde, werd een aantal vakbonden intensief betrokken bij de beleidsvorming
voor terreinen als arbeidsmarkt, onderwijs en gezondheidszorg.²¹⁹ De Algeme-
ne Onderwijsbond en de Abvakabo weigerden echter de akkoorden met het
kabinet op het gebied van onderwijs en zorg te steunen. Ook bij de onderhande-
lingen over de ambtenaren-cao’s eind 2015 stonden juist PvdA-bewindslieden
ver af van de FNV-onderhandelaars.²²⁰

Als men in deze periode kijkt naar de relaties aan de top, dan is te zien dat
het aantal PvdA-Kamerleden met een vakbondsachtergrond in 2010 tot het ab-
solute minimum was gedaald. Aan de zijde van de FNV is de gerichtheid op de
PvdA groter: van de acht SER-leden die de FNV in september 2015 had, hadden
er drie functies in de PvdA bekleed en twee in GroenLinks – van de overige
drie was niemand SP-lid, althans niet publiekelijk.²²¹ Een relatief groot deel van
de PvdA-leden was FNV-lid: in 2008 bedroeg dit aandeel 39 procent.²²² In re-
actie op de rol die de SP binnen de FNV speelde, probeerde de PvdA de banden
met de Federatie weer te verstevigen. De in 2012 aangetreden partijvoorzitter
Hans Spekman zette een informele gespreksgroep op met de FNV-voorzitter,
lobbyisten en beleidsmedewerkers van de FNV, en Kamerleden en fractiemede-
werkers van de PvdA en hemzelf als partijvoorzitter. Deze groep komt twee- tot
viermaal per jaar bij elkaar om de politiek van de dag te bespreken. Hier krijgen
de FNV’ers de gelegenheid om input voor de standpunten van de PvdA te leve-
ren. Om PvdA-leden die actief zijn in de vakbeweging met elkaar te verbinden,
richtte de partij in 2013 ook het Netwerk Kwaliteit van de Arbeid op.²²³

Het beeld dat sinds de eeuwwisseling naar voren komt, is van een verdeel-
de FNV. De gematigde vleugel is gericht op compromissen met de regering en
werkgeversorganisaties en op samenwerking in de ‘polder’. Deze stroming kan
leven met de ingrijpende hervormingen van de verzorgingsstaat of probeert
de scherpe randjes hiervan af te schuren.²²⁴ Daarnaast manifesteert zich bin-
nen de Federatie een radicalere richting die door actie te voeren het kabinet en
werkgeversorganisaties tot betere afspraken wil dwingen. Deze vleugel staat
behoudender tegenover sociaaleconomische veranderingen. In de kern is het
een tegenstelling, in de woorden van FNV-voorzitter Heerts, tussen ‘polderen
en folderen’.²²⁵

Deze spanning is er altijd in de FNV geweest, maar vertaalt zich nu voor het eerst in partijpolitieke voorkeuren: de Federatie is een van de battle grounds waar de PvdA en de SP elkaar treffen. Uit peilingen onder de FNV-leden blijkt dat beide partijen elkaar ongeveer in balans houden. De actiegerichte, radicale vleugel van de FNV heeft een goede band met oppositiepartij SP. Dit uit zich in steun van deze partij bij acties en demonstraties en in regelmatig overleg tussen actiegerichte FNV'ers en SP'ers. Deze stroming is betrekkelijk sterk in de achterban van de Federatie maar vormt geen meerderheid, gezien het feit dat de SP in peilingen onder de FNV-leden grofweg even groot is als de PvdA en dat de leden in 2012 een consensusgerichte Federatievoorzitter kozen en niet de actiegerichte tegenkandidaat. De op consensus georiënteerde vleugel van de FNV, die sterk vertegenwoordigd is in de Federatietop, is meer gericht op de PvdA. In de SER bijvoorbeeld zitten namens de FNV wel PvdA'ers, maar geen personen van wie publiekelijk bekend is dat ze SP'er zijn. Dat neemt niet weg dat wanneer de PvdA verantwoordelijkheid neemt voor verstrekkende hervormingen van de verzorgingsstaat, de relatie met de FNV stroef wordt. Het is overigens niet zo dat de vleugels een-op-een overeenkomen met de partijpolitieke voorkeur: toen Van Brenk bijvoorbeeld kandidaat-voorzitter was, was ze lid van de PvdA.

Conclusie

De verhouding tussen de PvdA enerzijds en het NVV en de FNV anderzijds kent vele hoogte- en dieptepunten. Vier keer in de afgelopen veertig jaar (in 1975, 1982, 1991 en 2009) zagen betrokkenen het definitieve einde van de bijzondere relatie, toen de PvdA zich genoodzaakt voelde om als regeringspartij in economisch lastige tijden ingrijpende maatregelen voor te stellen die indruisten tegen de opvattingen van de vakcentrale. Toch is er ook sprake van opvallende continuïteit. De ontwikkeling van beide organisaties is ook deels parallel verlopen.

De verwantschap van het NVV met de sociaaldemocratische partij gaat terug tot de totstandkoming van de vakcentrale in 1906: het Verbond is opgericht door een prominente SDAP'er, die werd aangemoedigd door de SDAP-leider. Na de Tweede Wereldoorlog bouwden de PvdA en de vakcentrale samen met hun katholieke en protestantse bondgenoten een nieuwe sociaaleconomische orde op. De samenwerking tussen vakcentrale en partij was een fundamentele voorwaarde hiervoor: de verzorgingsstaat werd mede mogelijk gemaakt doordat de vakcentrales vasthielden aan een gecontroleerde loonontwikkeling, tegen de wil

van een deel van hun achterban. In deze periode bestond er een bijzonder sterke band tussen de top van de PvdA en het NVV. De leiding van de vakcentrale was consensusgeoriënteerd, richtte zich op onderhandelingen en samenwerking met werkgevers en overheid, en op loonmatiging. Zij stond ver af van het radicale deel van haar achterban, zoals te zien is in de discussie over de geleide loonpolitiek.

In de jaren zeventig maakten de PvdA en het NVV en vanaf 1976 de FNV een parallelle radicalisering door. Dat betekende niet dat alles tussen hen pais en vree was; in de familierelatie hebben altijd functionele spanningen bestaan tussen de vakcentrale, die de materiële belangen van haar achterban verdedigt, en de partij, die verschillende belangen moet afwegen, met name wanneer zij deel uitmaakt van de regering. Zowel de FNV als de PvdA matigde haar koers in de jaren tachtig. Twee keer ondervond de partij dat het bijzonder lastig is om zonder steun van haar oude bondgenoot te bezuinigen op de sociale zekerheid. Toen ze dit toch probeerde, kwam de relatie met de FNV zwaar onder druk te staan. In het midden van de jaren negentig werkten beide weer goed samen onder een gunstig economisch gesternte.

De relatie tussen de PvdA en de grootste vakcentrale is altijd complex geweest. Het is niet simpelweg het geval, zoals historicus en filosoof Ger Harmsen ooit stelde, dat ‘vakbonden winnen waar linkse partijen aan de macht zijn’.²²⁶ Het consensusgerichte deel van de vakcentrale zag het liefst dat de PvdA deel uitmaakte van het kabinet, zodat dan met gelijkgezinden zaken kon worden gedaan. Wanneer de PvdA in de oppositie zat, was volgens Kok de afstand tussen de partij en dit deel van de vakbeweging groter, dat dan moest onderhandelen met centrumrechts.²²⁷ De actiegerichte vleugel kon in het algemeen beter samenwerken met de PvdA als deze in de oppositie zat.²²⁸ In het geval dat de partij meeregeerde, was zij voor het actiegerichte deel op haar best ‘een remmende factor’, en in tijden van bezuinigingen zelfs een politieke tegenstander.²²⁹ Voor de PvdA was (en is) een goede relatie met de FNV een belangrijke voorwaarde om als regeringspartij beleid uit te voeren. De conflicten die ontstonden wanneer de vakcentrale zich verzette tegen ingrijpende bezuinigingen die de PvdA voorstond, sloegen steeds terug op de partij: de vakbondsvleugel kwam dan tegenover de partijtop te staan. De FNV en de PvdA vonden elkaar echter na ingrijpende conflicten telkens weer, ook omdat er voor de FNV-top geen werkelijk politiek alternatief was.

Zo was de situatie althans tot 2000. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kregen de verschillen tussen de activistische en consensusgerichte vleugel in de FNV een duidelijke partijpolitieke vertaling. De radicale stroming, die aan

Simon Otjes

de basis beter vertegenwoordigd is dan aan de top, heeft haar eigen voorkeuren voor bepaalde middelen, standpunten en bondgenoten. De SP is met haar activistische karakter en haar op het behoud van de verzorgingsstaat gerichte programma een serieuze optie. Voor de meer consensusgerichte top is de SP nog steeds geen goede partner, zolang deze partij in de oppositie zit. De PvdA-leiding is er veel aan gelegen om de samenwerking met de huidige FNV-top voort te zetten, want anders dreigt de vakcentrale nog verder af te drijven.

- Lezing 2010 door Job Cohen, uitgesproken op vrijdag 26 maart 2010 in Leeuwarden.
- 120 P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- 121 'Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Concept-resolutie over integratie, opgesteld door het bestuur van de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 6-23; 7 respectievelijk 12.
- 122 M. Hurenkamp, 'De angst om voor zwak versleten te worden', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 71-75; 72.
- 123 K. Aarts, 'Europese integratie en de Nederlandse kiezers', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 18-35; K. Aarts en H. van der Kolk, 'Understanding the Dutch "No": the Euro, the East, and the Elite', in: *Political Science and Politics*, 39 (2006), 2, 243-246.
- 124 Werkgroep Europa, *Europa: Vertrouwen herwinnen. Discussienota* (Amsterdam, 2005).
- 125 C. Arndt en K. van Kersbergen, 'Social democracy after the Third Way: restoration or renewal?', in: *Policy & Politics*, 43 (2013), 2, 203-220, te raadplegen op <http://dx.doi.org/>.
- 126 Een krachtig pleidooi hiervoor wordt gehouden in M. Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw* (Amsterdam, 2013).
- 127 De term is ontleend aan R. Cuperus, 'Postliberalisme is het antwoord op populisme', in: idem en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), 11-39; zie voor een uitgebreide kritiek op het handelen van de politiek-bestuurlijke elite, inclusief die van sociaaldemocratische denominatie: R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- Wat is er over van de rode familie?**
- 1 'Wöltgens valt over kritiek vakbeweging', in: *NRC Handelsblad*, 4 september 1991.
  - 2 M. Kranenburg, 'De derby PvdA-FNV', in: *NRC Handelsblad*, 26 september 1991.
  - 3 F. van Alphen en E. Stoker, 'Tomaten hebben de rozen verdreven', *de Volkskrant*, 7 maart 2007.
  - 4 Om de personele overlap aan de top van partij en vakcentrale in kaart te brengen, is hier gekeken naar het aantal Tweede Kamerleden dat voor of tijdens hun Kamerlidmaatschap functies in het NVV of de FNV vervulde en het aantal NVV/FNV-bestuurders dat functies bekleedde in de partij of hun partijlidmaatschap publiekelijk (zoals in kranteninterviews) bekendmaakte. Voor de loopbaan van Kamerleden is gebruikgemaakt van de data van het Parlementair Documentatie Centrum (PDC). Voor de politieke voorkeuren van NVV/FNV-bestuurders zijn publiek beschikbare cv's geanalyseerd. Voor wat betreft de basis is gebruikgemaakt van gegevens betreffende het stemgedrag van NVV/FNV-leden (ontleend aan publiek beschikbare peilingen alsmede Eurobarometer-data, zie www.gesis.org/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb, geraadpleegd op 21 november 2013), alsmede het vakbondslidmaatschap van PvdA-leden (voorkomend in ledenenquêtes); de meest recente data zijn beschikbaar gesteld door J. den Ridder, R. Koole en J. van Holsteyn op basis van het proefschrift van J. den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden, 2014). Verder zijn voor dit artikel in de herfst van 2013 achtergrondinterviews gehouden met de algemeen secretaris van de SP, Hans van Heijningen, FNV-lobbyist Corine van der Vliet en PvdA-bestuurslid (en FNV-manager) Gery de Boer. Deze vraaggesprek-

- ken hadden plaats in het kader van een internationaal onderzoeksproject naar de relatie tussen linkse partijen en vakcentrales.
- 5 M. Buschman, '1903: De Spoorwegstaking', in: K. van Leeuwen, M. Molema en I. Raaijmakers (red.), *De Rode Canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen* (Amsterdam, 2010), 18-19; A. van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands* (Amsterdam, 1995), 36; S. van der Velden, *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)* (Amsterdam, 2005), 61.
  - 6 Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 36.
  - 7 Th.A.J.M. Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland. Van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar* (Hilversum, 1982), 278; Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 62.
  - 8 Geciteerd door S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-Democraat 1868-1943* (Den Haag, 1993), 237.
  - 9 E.F. Hueting, E. de Jong, en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. 1906-1981* (Amsterdam, 1983), 35 en 45-46.
  - 10 Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland*, 255.
  - 11 Er werd over verschillende modellen nagedacht, waaronder de Britse Labour Party waarin partij en vakbonden organisatorisch geïntegreerd zijn. Zie P. Hoekman, 'Roelof Stenhuis', in: P.J. Meertens e.a. (red.) *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1* (Amsterdam, 1986), 123-125; G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen, 1975); Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*.
  - 12 H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd. Deel 1* (Baarn, 1976); Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*; Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*.
  - 13 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 157.
  - 14 J. Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging in historische banen. Inleidende beschouwing over achtergronden, fasen en aspecten', in: idem (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkelingen van Nederland na 1945* (Baarn, 1985), 15-77.
  - 15 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 139-143.
  - 16 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 127 en 130.
  - 17 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 139-143.
  - 18 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 127 en 130; Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 209-210.
  - 19 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 156.
  - 20 Ibidem, 156.
  - 21 PvdA, *De verhouding tussen de Partij van de Arbeid en een aantal andere organisaties* (Amsterdam, 1955).
  - 22 Ibidem, 7-9.
  - 23 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 157.
  - 24 Ibidem, 228 en 232.
  - 25 Ibidem, 362.
  - 26 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 43.
  - 27 B. Mulder, *Het hart van de sociaal-democratie. Over het belang van arbeid en zeggenschap* (Den Haag, 2012), 141.
  - 28 S. Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', in: *Socialisme en Democratie*, 37 (1980), 11, 523-530; 529.
  - 29 PvdA, *Beginselprogramma* (Utrecht, 1947).

- 30 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 529.
- 31 J.P. Windmuller, A.F. van Zweeden en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht, 1983), 130.
- 32 Deze paragraaf is gebaseerd op Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 280-282.
- 33 Windmuller, Van Zweeden en De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, 119.
- 34 K. van Doorn e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973* (Amsterdam, 1976), 52.
- 35 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 134.
- 36 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 271; Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 134.
- 37 K. Korevaar, 'Geweigerd, gedoogd, gewaardeerd. Communisten in de FNV (NVV)', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 5, 184-194.
- 38 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 136.
- 39 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 525.
- 40 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 121.
- 41 Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland*.
- 42 Ibidem, 387.
- 43 T. Akkermans, *Redelijk bewogen. De koers van de FNV 1976-1999. Van maatschappijkritiek naar zaakwaarneming* (Amsterdam, 1999), 19.
- 44 Ibidem.
- 45 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 350-351.
- 46 Ibidem, 346, 350-351.
- 47 Ibidem, 351.
- 48 Ibidem, 358.
- 49 W. Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 6, 190-194; 190.
- 50 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 350.
- 51 M. Akkermans, *Beleidsradicalisering en ledendruk. Een studie over de Industriebond-NVV in de periode 1968-1975* (Nijmegen, 1985), 183-189.
- 52 Ibidem, 11.
- 53 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 33 en 36.
- 54 NVV, *Vakbeweging en maatschappij* (z.pl., 1977), 138.
- 55 F. Leijnse en A. Teulings, *Nieuwe vormen van industriële actie. Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland* (Nijmegen, 1974).
- 56 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 128-130.
- 57 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 146.
- 58 J. Bank, 'De broederlijke relaties tussen de KAB/NKV en de KVP, 1945-1981', in: Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging*, 293-342; 330.
- 59 Ibidem, 336-337.
- 60 Ibidem, 337 en 315.
- 61 Eurobarometer (2013).
- 62 Vanwege de vergelijkbaarheid over de gehele periode is het aantal vakbondsvertegenwoordigers van de drie confessionele partijen vóór 1977 samengevoegd.
- 63 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 526.
- 64 H. van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966), 39.
- 65 Werkgroep 'Partij in actie' (WBS), *Partij, parlement, activisme* (Deventer, 1978), 78.
- 66 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 140-141.
- 67 Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', 190.
- 68 Geciteerd door P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005), 108-109.
- 69 Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', 190.
- 70 Ibidem, 191.
- 71 Ibidem, 192.

- 72 Werkgroep 'Partij in actie', *Partij, parlement, activisme*, 78.
- 73 Commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA* (Amsterdam, 1991).
- 74 Eurobarometer (2013).
- 75 PvdA, *Eindrapportage. Commissie meejarenramingen en partijorganisatie* (Amsterdam, 1979), 56.
- 76 Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 62.
- 77 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 24.
- 78 C. Inja, 'PvdA en FNV: ontdoi de bevroren liefde', in: *Socialisme en Democratie*, 67 (2010), 9, 23.
- 79 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 14.
- 80 P. van Seeters, 'Den Uyl kritiseert Industriebond NVV', in: *de Volkskrant*, 5 mei 1975.
- 81 W. Breedveld, 'Joop den Uyl: de tijd keert nooit weer om', in: F. Becker e.a. (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1994), 143-196; 157.
- 82 P. van Seeters, 'Den Uyl kritiseert Industriebond NVV', in: *de Volkskrant*, 5 mei 1975.
- 83 De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 109.
- 84 P. Klein en R. Kooistra, *Wim Kok. Het taai gevecht van een polderjongen* (Amsterdam, 1998), 61.
- 85 K. van Kersbergen, 'De cultuur van gelijkheid. De herverdeling van inkomen', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998), 67-88; 82.
- 86 W. Albeda, 'De vakbeweging en de partij', in: *Trouw*, 4 oktober 1991.
- 87 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 44; P. Hazenbosch, *Voor het volk om Christus' wil* (Hilversum, 2009), 333-335; Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 67.
- 88 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 152.
- 89 Eurobarometer (2013).
- 90 Inja, 'PvdA en FNV: ontdoi de bevroren liefde', 22-23.
- 91 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 55; S. Weijers, 'Vaarwel katholieke vakbeweging. Reële verhoudingen FNV-CDA zijn nodig', in: *CDActueel*, 1 (1981), 5, 3-4; 4.
- 92 J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011), 151-152.
- 93 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 530.
- 94 E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam, 2008), 87.
- 95 L. Koeneman en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982', in: R.A. Koole en P. Lucardie (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1983), 10-46, 37-38.
- 96 W. Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging. Enkele notities', in: L. Casteleijn (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl* (Amsterdam, 1984), 258-261; 260.
- 97 J.J. Lindner, 'Leed en paniek in de PvdA', in: *de Volkskrant*, 20 januari 1982.
- 98 'FNV moet korting ziekteged slikken', in: *de Volkskrant*, 12 januari 1982.
- 99 'PvdA: blijf af van afspraken over ziekteged', in: *NRC Handelsblad*, 12 januari 1982.
- 100 'Nieuwe koers PvdA: Realisme', in: *NRC Handelsblad*, 18 januari 1982.
- 101 Koeneman en Lucardie, 'Het partijgebeuren', 37.
- 102 'PvdA-top moet breuk met FNV voorkomen', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 januari 1982.
- 103 Het verbod op het CPN-lidmaatschap werd in het begin van de jaren zeventig opgeheven. F. van der Linden en P. Webeling, *Paarse striptease. Ontmaskerende ontmoetingen met Haagse helden* (Amsterdam, 1998), 140.
- 104 Korevaar, 'Geweigerd, gedoogd, gewaardeerd', 190-191.

- 105 'PvdA boos over kritiek FNV', in: *Trouw*, 1 februari 1982.
- 106 B. Heinrichs en P. Koedijk, "Ik dacht, goddank merkt nu niemand wat voor verschrikkelijk voorstel mijn partij in gedachten had", in: *Vrij Nederland*, 21 februari 1987.
- 107 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 96-97.
- 108 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 260.
- 109 W. Bisschop, 'Of samen met de vakbeweging of allebei in de vernieling', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 mei 1982.
- 110 Koeneman en Lucardie, 'Het partijgebeuren', 38.
- 111 R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (Basingstoke, 2014), 238.
- 112 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 99.
- 113 Zie de bijdrage van Joop van den Berg in deze bundel; J. Meijnen, 'Koersaanpassing FNV vooral voor intern gebruik', in: *NRC Handelsblad*, 13 juni 1992.
- 114 Ph. van Praag, 'Een mislukte campagne. De FNV en de verkiezingen van 1986', in: *Namens*, 2 (1987), 7, 368-370; 368.
- 115 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 24.
- 116 D.J. Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"', in: *Nederlands Dagblad*, 8 augustus 1995.
- 117 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 258.
- 118 Van Thijn, *Kroonprinsenleed*, 83.
- 119 Ibidem, 96.
- 120 Ibidem, 98.
- 121 Ph. van Praag, 'Wat heeft PvdA toch met "FNV-politici"?', in: *Trouw*, 26 november 1993.
- 122 L. Vulperhorst, 'FNV-leden mogen CDA stemmen, als het maar niet te veel zijn', in: *Namens*, 3 (1988), 2, 47.
- 123 Van Praag, 'Een mislukte campagne', 368.
- 124 Ibidem, 369.
- 125 Ibidem, 368.
- 126 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), 40.
- 127 P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1992), 14-61; 44-45.
- 128 T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam/ Antwerpen, 2014), 35.
- 129 Ibidem.
- 130 'FNV en CNV zetten acties door ondanks WAO-voorstel PvdA', in: *de Volkskrant*, 17 juli 1991.
- 131 T.-J. Meeus en H. Meijer, 'Vakbeweging keert Den Haag de rug toe', in: *NRC Handelsblad*, 12 oktober 1991.
- 132 E. Venetië en W. Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA', in: *de Volkskrant*, 27 juni 1991.
- 133 'Kok: WAO-voorstel wordt aangepast', in: *NRC Handelsblad*, 12 augustus 1991.
- 134 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 135 'Kok moet van WAO'ers zijn fouten goed maken', in: *de Volkskrant*, 19 augustus 1991.
- 136 'FNV-bonden voeren acties op vlak voor PvdA-congres', in: *de Volkskrant*, 11 september 1991.
- 137 'Stekelenburg wil uitstel van ingreep WAO', in: *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1991.
- 138 Venetië en Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA'.
- 139 G. van Engelen, 'De PvdA: vriend of vijand?', in: *Rood* (1991), 1, 4-5; 5.
- 140 W. Wirtz, 'FNV-kader doet beroep op PvdA beleid te veranderen', in: *de Volkskrant*, 5 september 1991.
- 141 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 142 K. Caljé, 'Adelmund: Veel FNV'ers stemmen inmiddels D66', in: *NRC Handelsblad*, 31 augustus 1991.
- 143 L. Oomkes, 'Campagne Kok een succes', in: *Trouw*, 27 september 1991.
- 144 C. Banning, 'WAO nee, Kok ja! Past niet in PvdA-democratie', in: *NRC Handelsblad*, 30 september 1991.

- 145 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 146 Kranenburg, 'De derby PvdA-FNV'.
- 147 Venetië en Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA'.
- 148 W. Wirtz, 'FNV associëren met ijzige PvdA is levensgevaarlijk', in: *de Volkskrant*, 23 juli 1991.
- 149 H. Goslinga, 'Wöltgens zet FNV omzichtig maar hard op haar plaats', in: *Trouw*, 4 september 1991.
- 150 Ibidem.
- 151 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 152 Eurobarometer (2013). Latere peilingen bevestigen dit beeld: J. Nugteren, 'FNV'ers lopen niet meer warm voor D66', in: *Democraat*, 30 (1997), 2, 9.
- 153 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 49; R. Vreeman, *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat* (Amsterdam, 1995), 10; P. Rehwinkel en J. Nekkens, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam, 1994), 159.
- 154 Vreeman, *Zonder rood geen paars*, 10.
- 155 J. van der Ven en M. Zonneveld, 'Nieuwe PvdA grijpt terug op tradities', in: *Het Parool*, 9 december 1993; M. de Rijk, 'Vleugelslag', in: *De Groene Amsterdammer*, 16 november 1994.
- 156 K. Versteegh en Y. Vinckx, 'PvdA heeft mij harder nodig dan de FNV', in: *NRC Handelsblad*, 17 november 1993.
- 157 Vreeman, *Zonder rood geen paars*, 42.
- 158 B. Breij, *Twee miljoen leden. In gesprek met 25 vakbondsvoorzitters over het verleden, de toekomst en het heden van de Nederlandse vakbeweging* (Amsterdam, 2008), 182-183.
- 159 A. van der Horst en T. Vaessen, 'De FNV krijgt weer praatjes', in: *HP/De Tijd*, 12 februari 1999, 30-33; 33.
- 160 T. Meens, 'Hoe solidair is de FNV nog?', in: *de Volkskrant*, 16 september 1995.
- 161 E. Jorritsma en G. Pama, 'Voortdurend professioneel boos', in: *NRC Handelsblad*, 2 februari 2005.
- 162 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"'.
163 Ibidem.
- 164 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 25; Meens, 'Hoe solidair is de FNV nog?'
165 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 24.
- 166 Nugteren, 'FNV'ers lopen niet meer warm voor D66'. Latere peilingen bevestigen dit beeld: 'VVD ziet aanhang bij leden FNV toenemen', in: *NRC Handelsblad*, 6 december 1996; 'PvdA wint terrein onder FNV-leden', in: *de Volkskrant*, 4 december 1997.
- 167 K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam, 2001), 229; G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: R. Koole (red.), *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1987), 124-150, 134.
- 168 P. Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', in: *Tribune*, 19 januari 1996, 12-14.
- 169 Ibidem, 12.
- 170 Ibidem, 12; I. Kuin en R. Moerland, 'Van splinterpartij tot miljoenenbedrijf', in: *NRC Handelsblad*, 28 mei 2005; E. Jorritsma en G. Valk, 'Activistische SP veroverd de FNV', in: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2007; Van Alphen en Stoker, 'Tomaten hebben de rozen verdreven'.
- 171 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 14.
- 172 Ibidem.
- 173 Ibidem, 12.
- 174 Ibidem, 14; P. Verschuren, 'Het poldermodel', in: *Tribune*, 19 september 1997, 16-19.
- 175 M. van Weezel en H. Zandbergen, 'Vakbond in verwarring. FNV dreigt bejaardensociëteit te worden', in: *Vrij Nederland*, 13 december 2003, 36-40; 40.

- 176 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 12.
- 177 Solidair, zie www.sp.nl/nieuws/solidair/ (geraadpleegd op 18 november 2013); 'Hoe zit het met de vakbonden en de SP?', in: *Tribune*, 4 juli 2002.
- 178 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 12.
- 179 Meeus en Meijer, 'Vakbeweging keert Den Haag de rug toe'.
- 180 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: Er is geen alternatief voor de PvdA'.
- 181 I. Palm, *De zorg is geen markt. Een kritische analyse van de marktwerking in de zorg vanuit verschillende perspectieven* (Rotterdam, 2005).
- 182 Interview-NSS, *Wat stemmen FNV-stemmers? En wie vertrouwen ze het meest?* (Amsterdam, 2007).
- 183 S. Otjes, 'Hervormen en herverdelen. Is de links-rechtslijn de enige conflictlijn op het sociaaleconomisch terrein?', in: *Res Publica*, 57 (2015), 2, 133-158.
- 184 E. Jorritsma, "'It giet oan", maar gaat dat lukken?', in: *NRC Handelsblad*, 22 juni 2004; 'Vakbonden: stakingen in alle sectoren', in: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2004.
- 185 E. Jorritsma, 'In theorie begint pensioen bij 60', in: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2004.
- 186 'De polder kiest partij', in: *NRC Handelsblad*, 10 november 2006.
- 187 M. de Waard, 'Het poldermodel heeft zich opnieuw bewezen', in: *NRC Handelsblad*, 8 oktober 2008.
- 188 'FNV zet aanval in op later ingaan van AOW', in: *NRC Handelsblad*, 12 mei 2009.
- 189 S. Derksen en T. Broer, 'Een strategische blunder', in: *Vrij Nederland*, 6 oktober 2009. Zie ook H. Staal, 'Haagse poldermachine verdeelt opnieuw de pijn', in: *NRC Handelsblad*, 25 maart 2009.
- 190 M. de Waard, 'Jongerieus liet zich verrassen in AOW-kwestie', in: *NRC Handelsblad*, 30 december 2009.
- 191 'Bos wil zwaar werk uitbannen', in: *NRC Handelsblad*, 21 september 2009.
- 192 J. Verlaan en E. van der Walle, 'Pensioenkwestie zaait tweedracht', in: *NRC Handelsblad*, 9 april 2011.
- 193 '15.000 FNV'ers naar AOW-acties', in: *NRC Handelsblad*, 23 november 2009.
- 194 M. de Waard, 'De rode familie staat op scheiden', in: *NRC Handelsblad*, 12 november 2009.
- 195 E. Ety, 'De stelling van Agnes Jongerieus: De PvdA knipt laatste band met de rode familie door', in: *NRC Handelsblad*, 31 oktober 2009.
- 196 Ibidem.
- 197 De Waard, 'De rode familie staat op scheiden'.
- 198 'We dealen met de duvel en zijn oude moeder', in: *de Volkskrant*, 5 november 2009.
- 199 P. Veldhuis en M. de Waard, 'Flirt Wilders valt slecht in FNV', in: *NRC Handelsblad*, 12 oktober 2009.
- 200 'FNV wijzigt koers maar geeft AOW-verlies niet toe', in: *Noord-Hollands Dagblad*, 19 november 2009.
- 201 M. Tamminga en M. de Waard, 'Val van kabinet schept nieuwe kansen voor pensioenakkoord', in: *NRC Handelsblad*, 2 maart 2010.
- 202 'FNV stemt in met AOW- en pensioenakkoord', in: *Trouw*, 15 juli 2010.
- 203 M. de Waard, 'Abvakabo maakt ruk naar activistisch links', in: *NRC Handelsblad*, 21 mei 2010.
- 204 E. König en J. Verlaan, 'De strijd tussen de polderaars en de activisten binnen de FNV-bonden', in: *NRC Handelsblad*, 10 september 2011.
- 205 E. König en J. Verlaan, 'Oproer en onrust in FNV nu compleet', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2011.
- 206 J. Verlaan, 'Akkoord kent vooral verliezers bij FNV', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2011.
- 207 J. Verlaan en E. van der Walle, 'Pensioenkwestie zaait tweedracht', in: *NRC Handelsblad*, 9 april 2011.
- 208 'Rutte en Kamp gaan langs bij PvdA voor

- pensioenakkoord', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2011.
- 209 J. Verlaan, 'Kamer steunt pensioenakkoord Kamp', in: *NRC Handelsblad*, 16 september 2011.
- 210 H. Noten en H. Wijffels, *Definitief Besluit Dalfsen* (Dalfsen, 2011).
- 211 'Hervorming FNV wordt strikt bewaakt', in: *NRC Handelsblad*, 17 januari 2012.
- 212 J. Verlaan, 'Strijd om leiderschap van FNV brandt los', in: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2013.
- 213 'Heerts gekozen tot FNV-voorzitter', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 214 J. Verlaan, 'Extreem lage opkomst FNV-verkiezing', in: *NRC Handelsblad*, 14 mei 2013.
- 215 Dit blijkt uit eigen onderzoek naar de leden van het FNV-ledenparlement eind 2013.
- 216 In het ledenparlement zitten onder anderen een raadslid, een oud-Kamerlid en een aantal kandidaat-raadsleden van de PvdA en een lid van de Provinciale Staten van de SP. In mei 2013 werd een zittend VVD-Kamerlid, Matthijs Huizing, verkozen als vertegenwoordiger van sporters.
- 217 M. Stellinga en J. Verlaan, 'Ik zit hier niet omdat het goed ging', in: *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2012.
- 218 'Ongebonden FNV mengt zich fel in verkiezingsstrijd', in: *Het Financieele Dagblad*, 3 juli 2012.
- 219 J. Verlaan, 'Interne strijd is echt voorbij: FNV doet weer mee', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 220 X. van Uffelen, 'Dreigende botsing tussen FNV en PvdA', in: *de Volkskrant*, 7 september 2015.
- 221 Dat er twee FNV-leden van GroenLinks in de SER zitting hebben, is des te opvallender daar deze partij sinds 2005 het conflict met de FNV heeft opgezocht.
- 222 Den Ridder, *Schakels of obstakels?*
- 223 R. Vreeman, 'Een nieuw netwerk', in: *Rood*, 10 (2013), 2, 17.
- 224 J. Verlaan, 'Democratie binnen FNV is "manke kameel"', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 2011.
- 225 'FNV-kandidaten zeggen nauwelijks te verschillen: "eerst polderen, dan actie"', in: *NRC Handelsblad*, 1 juli 2013.
- 226 'Vakorganisatie heeft groot belang bij een sterke PvdA', in: *de Volkskrant*, 11 januari 1986.
- 227 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 258-259.
- 228 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"'.
229 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 259; Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 530.

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012

- 1 Voor deze analyse maken we gebruik van de gegevens van de website van de Kiesraad, die zijn te vinden via www.verkiezingsuitslagen.nl. Daarnaast wordt het betoog ondersteund met gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO).
- 2 Als in de tekst wordt gesproken over de gemeente Tynaarlo in 1948, dan is de uitslag bedoeld in de samenstellende gemeenten Zuidlaren, Eelde en Vries. Niet alle gemeentelijke herindelingen bestonden uit simpele fusies van gemeenten. Er zijn sinds 1948 ook gemeenten verdeeld over het grondgebied van twee of meer andere gemeenten. Daarom waren we genoodzaakt enkele 'virtuele gemeenten' te creëren. Het gaat om Alkmaar/Langedijk, Stadskanaal/Veendam, Alphen/Bodegraven, Horst/Venray, Werkendam/Woudrichem, Tiel/Buren, Oss/Maasdriel en Nunspeet/Ermelo. In de tekst, de figuren en de analyses gaan we ervan uit dat dit 'gewone' gemeenten zijn.
- 3 In 2012 waren er 418 gemeenten. Door de virtuele gemeenten (zie noot 2) neemt het